

PROŠLOST

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 37, godina XIX
maj, 2014.

© Monos 2014

Sarajevski atentat – varnica koja je zapalila svijet

Prof. dr. Zijad Šehić

Sažetak: U članku autor razmatra historijske pretpostavke Sarajevskog atentata, stavljajući u središte razmatranja procese koji su imali ključnu ulogu na političku scenu Jugoistočne Evrope. Posebnu pažnju autor je posvetio kontekstu međunarodne diplomatije, javnom i tajnom aspektu nacionalnih težnji, te metodama njihove realizacije. Značajna pažnja je posvećena posljedica atentata, kao i njegovoj percepciji u jugoslavenskoj državi i nakon njenog raspada.

Ključne riječi: diplomatija, Aneksiona kriza, nacionalizam, udruženja, Atentat, Prvi svjetski rat, ideologija, spomenici, percepcije Sarajevskog atentata

Ruski publicist Nikolaj Jakovljevič Danilevski je 1870. u seriji članaka objavljenim u časopisu *Zarja*, pod naslovom *Rusija i Balkan najavio propast dekadentne Evrope, čije će vođstvo preuzeti moralno moćnija Rusija*. Danilevski je Balkan smatrao prostorom koji je historijski zadat velikim silama. Smatrao je da su na tom prostoru Osmanlije sačuvala južne Slavene od germanizacije i katolicizma, a da je Monarhija Zapad ponovo spasila od Osmanskog carstva i islama. Budući da su ti historijski zadaci bili ispunjeni, tvrdio je da su te dvije sile izgubile smisao daljeg postojanja, a na njihovo mjesto je trebala da stupi moćnija i moralnija Rusija. Danilevski je već tada označio geografsku kartu koja se 1919. godine i ostvarila: na njoj su bile upisane češko-moravsko-slovačka država, Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, bugarska, rumunjska i mađarska država. Rukopis Danilevskog je u Rusiji bio koncept za praktičnu politiku i smatran je *političkom Biblijom sa deset zapovjedi carske spoljne politike*.¹

1 Zijad Šehić, Atentat, mobilizacija, rat, Prilozi, Institut za istoriju, 34, Sarajevo 2005, 23.

U vrijeme kada je pisao Danilevski, u Srbiji se prišlo realizaciji njenih ranije formuliranih spoljnopoličkih ciljeva, usmjerenih na uključjenje oblasti koje su na historijskoj i etničkoj osnovi smatrane srpskim. U tom pravcu su se kretala nastojanja da se *ideja o Bosni i Hercegovini kao srpskoj zemlji prenese i proširi među pravoslavnim stanovništvom*.²

Na Berlinskom kongresu, Srbiji je mogla pomoći samo Austro-Ugarska. Za obećanu pomoć srpski ministar Ristić je 26. juna 1878. s ministrom Andrassyjem potpisao sporazum kojim se Srbija obavezala da će izgraditi prugu Beograd–Niš s vezama za Pirot i Vranje i da će sklopiti s Austro-Ugarskom trgovinski ugovor ili carinski savez.³ Tajnom konvencijom sklopljenom sa Bečom, 28. juna 1881., knez Milan se obavezao da bez saglasnosti Austro-Ugarske neće dozvoliti nikakvu agitaciju iz Srbije protiv Austro-Ugarske, računajući tu i okupiranu Bosnu i Hercegovinu i Sandžak. Monarhija je preuzela iste takve obaveze prema Srbiji, obećavajući da će podržati srpske interese na jugu, te da će priznati kneza Milana za kralja.⁴ Taj tajni ugovor, koji je sklopljen na deset godina, produžen je 9. februara 1889. do 13. januara 1895., dopunjen obavezom da će se Monarhija po potrebi i oružjem suprotstaviti neprijateljskom držanju Crne Gore protiv Srbije i njene dinastije i da će na slično držanje privoljeti i Osmansko carstvo. Obaveza da Srbija neće bez prethodnog sporazuma sa

Monarijom sklapati političke ugovore s drugim državama, ublažena je kasnijim izjavama ministarstava spoljnih poslova dviju država da se njom ne ometa pravo Srbije da sklapa svake, pa i političke ugovore s drugim državama, ukoliko nisu u protivrječnosti sa sadržajem ugovora sklopljenog između Srbije i Austro-Ugarske.⁵

Nakon Berlinskog kongresa Trojecarski ugovor i Tajna konvencija iz 1881. su ograničavali domet propagande u Bosni i Hercegovini. Do promjene je došlo 1889. godine, kada se obrazuje prva radikalna vlada koja je bila usmjerena prema Bosni i Hercegovini, od kada se posebno naglašavao sultanov suverenitet, čime su se željeli pridobiti Muslimani i time otvoriti put za ujedinjenje Bosne i Hercegovine sa Srbijom, u kojoj, kako se naglašavalo, živi jedan srpski narod sa tri vjerozakona. Taj stav je bio u suprotnosti sa hrvatskom nacionalnom propagandom koja je također zastupala tezu o hrvatskom karakteru Bosne i Hercegovine i o hrvatskom nacionalnom osjećanju Muslimana, što je trebalo da otvori put za ujedinjenje hrvatskih zemalja, na konceptu unutar kojeg je ulazila i Bosna i Hercegovina. Budući da je to trebalo ostvariti unutar Monarhije, te težnje austrougarska uprava je smatrala *manje opasnim od velikosrpskih*.⁶

Nasuprot austrofilskoj politici zvanične Srbije, srpski radikali su nastojali zainteresirati evropsku javnost za bosansko pitanje. U Parizu je 1899. godine objavljena knjiga Miroslava Spalajkovića *La Bosnie et l'Hercegovine*, doktorska disertacija odbranjena tri godine ranije. U njoj se tvrdilo da se u *Bosni i Hercegovini nalazi najvrjedniji dio srpske rase i da je za Srbiju i Crnu Goru zadobijanje pomenutih zemalja egzistencijalno pitanje*.⁷

5 Popović V., Istočno pitanje, 183.

6 Juzbašić Dževad, Politika i prireda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga CXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 35, Sarajevo 2002, 198.

7 L. von Südländ, Južnoslavensko pitanje. Prikaz cje-

2 Ti ciljevi datiraju od osnivanja nove srpske države 1830., a njihovoj realizaciji se pristupilo 60-ih godina XIX stoljeća.

3 Popović Vasilj, *Istočno pitanje-Istorijski pregled borbe oko opstanka osmanske carevine u Levantu i na Balkanu*, drugo izdanje, Sarajevo 1965., 178.; Gooß Roderich, *Das österreichische-serbische Probleme bis zur Kriegserklärung Österreich-Ungarns an Serbien*, 28. Juli 1914. *Die Vorgeschichte des Weltkrieges*, X Bd, Berlin 1930, 57.

4 Pribram Fransiš, *Die politischen Geheimverträge Österreich-Ungarns 1879.-1914.*, Wien 1924., Bd. 1, 18-23. Nakon što se Rumunija proglasila za kraljevinu u maju 1881. i knez Milan je u martu 1882. proglašen za kralja.

Spaljaković je naglašavao da se Austro-Ugarskoj mora oduzeti mandat zbog nesposobnosti njene uprave da u Bosni i Hercegovini uspostavi stabilan poredak i riješi agrarno pitanje, te da stanovništvo daje prednost povratku pod osmansku vlast u odnosu na svoj položaj pod austrougarskom upravom.⁸ Spaljakovićeva ideja da Monarhiji treba oduzeti okupacioni mandatni status bila je prisutna i u antivladinim propagandnim publikacijama muslimanskog pokreta koji je izdavala štamparija Svetozara Miletića u Novom Sadu. Tako se u brošuri *Bezakonja okupacije uprave u Bosni i Hercegovini* (sabrao i napisao Ehli Islam, Novi Sad 1901.), pored ostalog naglašavalo da *će nezadovoljstvo naroda dotle trajati dok se Bosna i Hercegovina ne povrati pod upravu Osmanskog carstva ili dok se eventualno ovim pokrajinama ne da samouprava*. Također se isticalo kako je *islamski narod svjestan da je gospodar Bosne i Hercegovine onaj koji je ujedno i glava islamske vjeroispovjesti a to je Njegovo veličanstvo Turski sultan*.⁹

Vladavina Aleksandra Obrenovića u Srbiji predstavljala je još više lanac neuspjeha, nego vladavina njegovog oca. Vrhunac nezadovoljstva izazvao je njegov privatni život, a naročito njegova ženidba kojom je izazvao javno mnijenje i do tada Obrenovićima odatne oficire. Oficirska zavjerenička grupa, na čelu sa Dragutinom Dimitrijevićem-Apisom, u noći 29. i 30. maja 1903., ubija kralja Aleksandra i kraljicu Dragu. Tim događajem, poznatim pod imenom Majski prevrat, sa historijske pozornice u Srbiji je sišla dinastija Obrenovića, a zajedno s njom i austro-filska politika, koja je ekonomski i politički vezala Srbiju za Austro-Ugarsku.¹⁰ Ubistvo

srpskog kraljevskog para značilo je oštar okret u odnosima između Beča i Beograda. Novi kurs beogradske vlade i emancipacija od austrougarske prevlasti vodili su zaoštravanju odnosa sa Austro-Ugarskom. Političko i privredno povezivanje koje je u periodu 1904.–1906. zahvatilo područje Balkana – od hrvatsko-srpsko-ugarske borbe za nezavisnost, srpsko-bugarske saradnje, praćeno unutrašnjom krizom Monarhije i Osmanskog carstva – postepeno je ocrtavalo okvire budućih zbivanja na Balkanu. Nakon 1904., pogoršali su se odnosi između Monarhije i Srbije. Težnje za političkom i ekonomskom emancipacijom Balkana našle su odraza u srpsko-bugarskoj saradnji. Najprije su Srbija i Bugarska, 1904. godine, zaključile tajni vojni ugovor, koji je predviđao međusobnu zaštitu u slučaju napada treće države. Naredne godine, 9. jula, u Beogradu je zaključen ugovor o carinskom savezu, kojim su postavljeni temelji zajedničkom privrednom području. Kada je Nikola Pašić odbio zahtjev Beča da raskine tek zaključeni ugovor sa Bugarskom, Austro-Ugarska je otpočela carinski rat protiv Srbije. Privredna emancipacija Srbije odrazila se i na političkom polju. Nakon što je Monarhija pojačala propagandne aktivnosti u južnoslavenskim oblastima, njene vojne i političke strukture poduzele su mjere za suzbijanje aktivnosti koje su sve više dovodile u pitanje i sam njen integritet.¹¹

Na početku 1908. godine, ministar Aehrenthal je poduzeo spektakularan čin kojim bi se proširila privredna ekspanzija Austro-Ugarske u pravcu Balkana. On je 27. januara objavio plan o izgradnji željezničke linije Uvac-Mitrovica, čime se stvarala veza Beč-Budimpešta-Atena-Pirej. Nove saobraćajno-političke perspektive su trebale osigurati privredne pozicije Austro-Ugarske u slučaju promijenjenih političkih i privred-

lokupnog pitanja, Izdanje Matice Hrvatske, Varaždin 1943, 295.

⁸ Ibid.,

⁹ Juzbašić Dž., *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini...*, 198.

¹⁰ Gladt Karl, *Kaisertraum und Königskrone. Aufstieg und Untergang einer serbischen Dynastie*, Graz-Wien-Köln 1972., 402-426.

¹¹ Đorđević Dimitrije, *Srbija i Balkan na početku XX veka*, u: *Jugoslovenski narodi pred prvi svetski rat*, Beograd 1967, 228.

nih prilika na Balkanu.¹² Jedan od razloga za pokretanje željezničkog projekta ležao je i u općim političkim prilikama na kraju 1907. godine. Ministar Aehrenthal je vjerovao da će ruski ministar spoljnih poslova Izvoljski uskoro pokrenuti pitanje Moreuza, i da će naići na podršku Londona. Smatrao je da su se Rusija i Velika Britanija tajno dogovorile o podjeli Osmanskog carstva, ne misleći pri tom na interese Monarhije. Ukoliko je željela da učestvuje u igri, Austro-Ugarska je trebala pokazati da neće stajati po strani, i da njeni interesi vode prema solunskoj luci.¹³

Objava željezničkog projekta je bila od velikog političkog značaja. Željelo se vidjeti kako će balkanske države i velike sile reagirati na aktivniju politiku Austro-Ugarske na Balkanu. Te reakcije je trebalo procijeniti i iskustva koristiti prilikom provođenja aneksije Bosne i Hercegovine. Aehrenthalov projekat naišao je na žestok otpor Rusije, Francuske i Srbije i pokrenuo, pod ruskim patronatom, plan srpske transverzalne linije preko

sjeverne Makedonije i Albanije do Jadrana. Istovremeno, francuski i italijanski bankarski krugovi su obećali Srbiji finansiranje dunavsko-jadranskog puta.¹⁴ Tako su se oko željezničkih projekata na Balkanu grupirala dva fronta evropskih sila. Kriza koju je izazvala objava sandžačke željeznice pokazala je jasno kako se teško prihvata napredovanje Monarhije na Balkanu. S druge strane, njen autoritet u Bosni i Hercegovini se sve više dovodio u pitanje, što je zahtijevalo hitnu akciju. Pripremajući povoljnu situaciju za proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine, Austro-Ugarska je nastojala da uvjeri javnosti da je srpski pokret neposredna opasnost za egzistenciju i integritet Monarhije. Na sjednici Zajedničkog ministarstva, 30. aprila 1908. godine, ministar Aehrenthal je kritikovao spoljnu politiku Srbije, koja je u Hrvatskoj-Slavoniji i Bosni i Hercegovini širila velikosrpske ideje. Na istoj sjednici predsjednik ugarske vlade dr. Weckerle je isticao da *subverzivni pokret u južnoslavenskim zemljama neće biti utišan dok ne uslijedi aneksija*.¹⁵ Takva mišljenja su bila podržana i u štampi. Vlada u Beču je smatrala da je iz Beograda vođena agitacija i propaganda glavni uzrok pojačanih nemira među južnoslavenskim stanovništvom. Svakodnevno su se u Beču javljale alarmantne vijesti o *revolucionarnom cilju srpskih tajnih organizacija, subverzivnim djelatnostima agenta i hajci beogradske štampe*.¹⁶ U okviru

12 Suppan Arnold, Zur Frage eines österreichisch-ungarischen Imperialismus in Südosteuropa: Regierungspolitik und öffentliche Meinung um die Annexion Bosniens und der Herzegowina, u: Die Donaumonarchie und die sudslawische Frage von 1848-1918, Wien 1978., 110. Tako je list Österreichische Rundschau u članku Unsere Verkehrspolitik am Balkan pisao: Mit Baron Aehrenthal ist ein neuer frischer, moderner Zug in unsere äussere Politik, insbesondere in unsere Balkanpolitik gekommen. . . er achtet die territorialen Grenzen der Nachbarn, aber er ist bestrebt, den Kreis unserer Interessen zu erweitern, unserem Unternehmungsgeist neue Wege zu weisen und uns endlich das unslängst bestimmte Kolonisationsgebiet zu öffnen... (Križek Jurij, Annexion de la Bosnie et Herzegovina, u: Historica I, Praha 1964, 146). Jedina veza Monarhije sa Balkanom vodila je preko Beograda i Niša. Kada je Srbija zatvorila put za austrougarsku robu, Monarhija je pretrpjela velike gubitke i bila je primorana usmjeriti svoju trgovinu preko stranih, prije svega njemačkih luka. Dok su jadranske luke bile daleko od svjetskog saobraćaja, luke na Egeju i u neposrednoj blizini Sueckog kanala su ležale u središtu tog saobraćaja (Kamnerer M., Die österreichisch-russischen Beziehungen im den Jahren 1900.-1914. an Hand österreichischer und deutscher Quellen, diss., Graz 1982., 72.).

13 Kanner, Die österreichisch-russischen Beziehungen....74.;

14 Winogradow K.B.- Pissarew J.A., Die Internationale Lage der österreichisch-ungarischen Monarchie in den Jahren 1900. bis 1918., u: Österreich-Ungarns in der Weltpolitik 1900.-1918., Berlin (Ost), 1965.

4.

15 Suppan A., Zur Frage eines österreichisch-ungarischen Imperialismus..., 118., Baernreither Joseph Maria, Fragmente eines politischen Tagebuches. Die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor dem Weltkrieg, Berlin 1928, 77.

16 Austrougarske diplomate, vojni izvještaji i konfidenti iznosili su optužujući materijal protiv Srbije. Učestali su i natpisi u štampi o situaciji u Bosni i Hercegovini. Tako da list *Neue Freie Presse* u jednom članku pod naslovom *Bosnische Zustände*, 21. marta 1908. u uvodu pisao: *Aus Sarajevo kommen seltsame Meldungen. Fast könnte man glauben, sie seien nicht aus dem Jahre*

priprema za aneksiju Bosne i Hercegovine štampa je imala izuzetno važnu ulogu. Kao oprobano sredstvo za podršku političkih ciljeva, ona je trebala biti prethodnica diplomatske aktivnosti. Pri tome se aktivnost ministra Aehrenthala usmjerila na četiri važne tačke. Prvo, štampa je trebalo da izvrši mobilizaciju javnog mnijenja i zatim, da povede protivofanSzivu velikosrpskoj propagandi. Dalje, trebali su beogradski krugovi, zbog beskompromisnog pisanja bečkih listova, uvidjeti ozbiljnost položaja i promijeniti neprijateljsko držanje prema Monarhiji. Glavni zadatak Aehrenthala je bio usmjeren na to da evropskoj javnosti demonstrira miroljubivost i strpljenje Austro-Ugarske nasuprot Srbiji i time, u slučaju sukoba, da ima pokriće za svoje ciljeve.¹⁷ Ministar Aehrenthal je tako-

1908., *sondern aus Venedig und aus dem Jahre 1859*. (L. von Südland, *Südslawische Frage...*, 504).

17 Gemeinhardt Alfred Heinz, *Deutsche und österreichische Pressepolitik während der Bosnische Krise 1908/1909*, Husum 1980, 402-403.

U ljeto 1908. godine više puta je u bečkoj štampi nagoviještena aneksija Bosne i Hercegovine. List *Neue Freie Presse* je krajem jula u članku pod naslovom *Eine Verfassung für Bosnien* nagovijestio skoro uređenje prilika u Bosni i Hercegovini. Krajem avgusta 1908. list *Reichspost* je naglašavao nužnost promjene okupacionog statusa, a nekoliko listova je procjenjivalo da će aneksija biti izvedena najkasnije do 60-godišnjeg jubileja vladavine cara i kralja Franje Josipa, decembra 1908. Tek od 3. oktobra nalazile su se u bečkoj štampi konkretnije najave aneksije. U jednom zvaničnim članku u listu *Wiener Allgemeinen Zeitung* naglašavalo se da sljedeća etapa u uređenju političkih i socijalnih odnosa u Bosni i Hercegovini mora biti otklanjanje nejasnog državno-pravnog statusa, jer bi bez toga propao svaki reformni pokušaj i ne bi utišao velikosrpsku propagandu. Taj članak je bio znak za jednu organiziranu publicističku kampanju koja je trebala pripremiti evropsku javnost za očekivani diplomatski korak. I u njemačkoj štampi diskutovano je o budućoj balkanskoj politici Austro-Ugarske. U zapaženom članku u *Berliner Tageblatt*-u 29. avgusta 1908. pod naslovom *Die bosnische Frage* trenutak za priključenje Bosne i Hercegovine je označen vrlo povoljnim. Za vrijeme diplomatskih priprema aneksije u toku septembra bečka štampa se držala rezervirano, ne ističući *bosansko pitanje* u prvi plan. U njemačkoj štampi su, na molbu Beča, izostale vijesti o aneksiji sve do 5. oktobra 1908. (Up: Gemeinhardt Alfred Heinz, *Deutsche und österreichische Pres-*

der želio povesti u Bosni i Hercegovini publicističku kampanju u cilju stvaranja prijateljskih osjećaja prema Monarhiji, i oštrog istupa prema Srbiji. U tom cilju, bečko vođstvo je stupilo u vezu sa šefom redakcije lista *Bosnische Post* Hermenegildom Wagnerom, snabdijevajući ga informacijama, direktivama i odgovarajućim novčanim sredstvima.¹⁸

Dvadeset petog jula 1908. izbila je Mladoturska revolucija. Mogućnost uvođenja ustava značila je ujedno i opasnost da će Osmansko carstvo tražiti svoja prava na Bosnu i Hercegovinu. Zbog toga, Aehrenthal je ubrzao pripreme za aneksiju. Četvrtog avgusta 1908. godine ban Rauch se dogovorio s dr. Weckerleom o pojedinostima za hapšenje Srba-veleizdajnika. Šestog avgusta Aehrenthal je s ministrom Buriánom utvrdio konačno pripreme za aneksiju, a već 7. avgusta je počelo hapšenje prvog od pedeset i tri člana Srpske samostalne stranke.¹⁹

Osnove balkanske politike Austro-Ugarske iznio je ministar Aehrenthal u edmemoararu koji je 9. avgusta 1908. godine iz Semberinga uputio grupi javnih radnika s ciljem da sačini odgovor ministru Izvoljskom na prijedloge iz ruskog memoranduma od 2. jula i da pripremi politički vrh Monarhije na činjenicu da je odlučio iskoristiti novo stanje u Osmanskom carstvu za povlačenje garnizona iz Sandžaka.²⁰ U objašnjenju edmemoara, povlačenje trupa iz Sandžaka je objašnjeno vojnim, političkim i finansijskim razlozima, ali je ujedno i osporeno dotadašnje načelo da je držanje Sandžaka pravno sredstvo za sprečavanje teritorijalne veze Srbije i Crne Gore i u vezi s tim stvaranja *jedne velike slavenske države na jugu*. Pošto je stanovište da treba spriječiti stvaranje takve države i dalje

sepolitik..., 128).

18 Ibid., 90.

19 Gros Mirjana, *Povijest pravaške ideologije*, Zagreb 1973., 359.

20 Rothfels Hans, *Studien zur Annexionskrise 1908-1909*, *Historische Zeitschrift*, Bd. 147, 1933., 335; Vinogradov K. B., *Bosnijski krizi 1908.-1909. gg.*, *Prolog prvoj mirovoj vojni*, L, 1964, 76.

podržavano, sredstvo za ostvarenje tog cilja nađeno je u tome da se *zlo presječe u korijenu, tj. da se presijeku velikosrpski snovi*. Za provođenje svojih namjera, ministar Aehrenthal je računao na suprotnosti Srbije i Bugarske u pogledu Monarhije. „*Ako mi podržimo bugarsku stvar u ovom sukobu*“, pisalo je u edmemoaru, „*i pomognemo stvaranje Velike Bugarske, onda smo načinili i nužnu pripremu da u nekom trenutku povoljne evropske konstelacije možemo staviti ruku na ostali dio Srbije*.“ Po Aehrenthalovom planu, interesna sfera Austro-Ugarske bi se proširila na Istok posredstvom triju država, koje bi čvrsto držala za sebe: Crne Gore prijateljskim vezama, Albanije jednom vrstom protektorata i *Velike Bugarske* koja bi, zbog pomoći, dugovala zahvalnost Austro-Ugarskoj. To je značilo da se krajnji cilj austrougarske politike na Balkanu ne može postići preko Sandžaka, nego putem koji vodi preko Beograda.²¹

Radi provođenja političkih odluka iz edmemoara, ministar Aehrenthal je 19. avgusta 1908. godine sazvao sjednicu Ministarskog savjeta. Otvarajući to zasjedanje, on je istakao da su zbog političkih promjena u Osmanskom carstvu izbila u prvi plan dva pitanja koja zahtijevaju hitno rješenje: aneksija Bosne i Hercegovine i povlačenje austrougarskih garnizona iz Sandžaka. Posebno je naglasio da je *najvažniji preduvjet za rad na aneksiji, da se postigne unutrašnji sporazum o državnopravnim pitanjima između vlada Austrije i Ugarske*. Međutim, u tim pitanjima mišljenja ugarskog predsjednika vlade Wecckerlea i austrijskog Becka su se potpuno razilazila. Austrijski predsjednik vlade von Beck je pobijao ugarsku tezu o pravnom osnovu aneksije. On je naglasio da se ne može do-

*zvoliti da se Bosna i Hercegovina, koje su zadobijene novcem i krvlju austrijskih državljana, priključe Ugarskoj pošto bi to poremetilo odnos snaga između dvije države Monarhije. Moglo bi se u najboljem slučaju govoriti teorijski o pripadnosti Bosne i Hercegovine Ugarskoj, dok bi se u praksi njima upravljalo kao posebnom oblašću.*²²

Bečka vlada je već u ljeto 1908. godine stupila u direktne pregovore sa Petrogradom radi reguliranja balkanskog pitanja. U memorandumu upućenom 2. jula 1908. godine Aehrenthalu, ministar Izvoljski se izjašnjavao za održavanje postojećeg stanja na Balkanu, naglašavajući da pitanje aneksije Bosne i Hercegovine, kao i pitanje Moreuza ima općeevropski karakter i da Rusija i Austro-Ugarska nemaju pravo da same revidiraju odluke Berlinskog kongresa. Ipak, zbog važnosti balkanskih pitanja za Rusiju i Austro-Ugarsku, Izvoljski je pristao *da ih pretrese u prijateljskom duhu sa austrougarskom vladom*.²³ Sastanak ministara Aehrenthala i Izvoljskog održan je 15. i 16. septembra u zamku Buchlau. U razgovoru o manje važnim pitanjima ministri su konstatairali jedinstvenost gledišta Rusije i Austro-Ugarske. Što se tiče aneksije Bosne i Hercegovine, ministar Izvoljski je prvo tražio kompenzacije za Srbiju i Crnu Goru, što je Aehrenthal odbacio. Izvoljski je zatim postavio pitanje saziva međunarodne konferencije radi davanja forme namjeravanoj reviziji Berlinskog ugovora. Međutim, oko ta dva pitanja nije bila postignuta potpuna saglasnost, iako ih je Izvoljski iznio kao preduvjet za pristanak na aneksiju Bosne i Hercegovine. U daljem toku razgovora postignut je usmeni dogovor, čije su glavne tačke bile povlačenje austrougarskih garnizona iz Sandžaka i odricanje Monarhije na sva prava u odnosu na ovu oblast, slaganje Austro-Ugarske sa promjenom statusa More-

21 Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise bis zum Kriegeausbruch 1914. Diplomatische Aktenstücke des österreichisch-ungarischen Ministeriums des Aussern, hrsg. Von L. Bittner und H. Uebersberger, Bd. I, Wien-Leipzig 1930., Nr 32. Gooß R., Das österreichische-serbische Probleme..., 87; Mitrović Andrej, Prodor na Balkan i Srbija 1908-1918, Beograd 1981, 85.

22 ÖUAP, I, Nr. 40.

23 Rathmann Erich, Die Balkanfrage 1904.-1908. und das Werden der Tripel-Entente, Halle-Salle 1932., 147.

uza i slaganje bečke vlade sa objavom nezavisnosti Bugarske.²⁴

Motivi koji su vodili ministra Izvoljskog na sastanak s ministrom Aehrenthalom vidljivi su iz njegovih pisama, upućenih zastupniku u Petrogradu, Čarikovu. Izvoljski je u pregovorima vidio šansu za kontrolu austrougarske *politike* na Balkanu i ujedno mogućnost da u zamjenu za saglasnost za aneksiju postigne kompenzacije ne samo za Rusiju, već i Srbiju i Crnu Goru. U svom stavu ministar Izvoljski je bio podržan i od Čarikova. Izvještavajući cara o pregovorima u Buhlau-u, Čarikov je naglašavao da će nakon aneksije doći do poboljšanja ruske pozicije na Balkanu: aneksija će dovesti do prevage slavenskog elementa u Monarhiji, čije jačanje će koristiti Rusiji. Ujedno, on je smatrao da aneksija Bosne i Hercegovine pruža veće šanse za obrazovanje saveza balkanskih država, uključujući i Osmansko carstvo.²⁵

Želeći da ublaži posljedice aneksije Bosne i Hercegovine, Aehrenthal je nastojao nagovoriti Bugarsku da proglasi nezavisnost. Na poziv cara Franje Josipa, bugarski kneževski par je 23. i 24. septembra boravio u Budimpešti. Tom prilikom je postignut dogovor: Austro-Ugarska će anektirati Bosnu i Hercegovinu, a Bugarska proglasiti svoju nezavisnost.²⁶ Ministar Izvoljski još nije svoju diplomatsku misiju priveo kraju, kad je uslijedilo proglašenje aneksije Bosne i Hercegovine i nezavisnosti Bugarske. Austrougarski suveren je 5. oktobra potpisao dokumenta o aneksiji Bosne i Hercegovine. U štampi ona je bila objavljena 6. oktobra, a u službenim *Wiener Zeitung* 7. oktobra.²⁷ Carevim ručnim pismom od 5. oktobra data su ministru Buriánu ovlaštenja za izradu Bosanskohercegovačkog ustava.²⁸ S proglašenjem aneksije

Bosne i Hercegovine bio je vezan i akt o povlačenju austrougarskih trupa iz Novopazar-skog sandžaka. Proglašenjem aneksije Bosne i Hercegovine i objavom nezavisnosti Bugarske na Balkanu su izbila dva požara, koji su prijetili da se pretvore u buktinju. Velike sile su imale pred sobom težak zadatak: da opasnu situaciju riješe na najbolji način, a da pri tom ne izgube ili ne umanje svoj utjecaj.

Iako je aneksija Bosne i Hercegovine izazvala veliku pažnju u evropskim političkim središtima, posebno oštre reakcije na nju su dolazile iz Srbije. Vijest o aneksiji Bosne i Hercegovine objavljena je u Beogradu 2. oktobra 1908. godine. U vanrednom broju list *Politika* je u članku *Bugarska kraljevina–aneksija Bosne* obavijestio beogradsku javnost o predstojećem koraku austrougarske vlade. Istoga dana, održan je u Beogradu prvi protestni miting, koji je ujedno značio uvod u čitavu seriju mitinga i demonstracija, koje će se održati narednih dana.²⁹ Vodeći

u Bosni i Hercegovini (1908-1910), Godišnjak Istorij-skog društva BiH, god. X, Sarajevo 1959., 126.

29 Miličević Jovan, Javnost Beograda prema aneksiji Bosne i Hercegovine, u: Jugoslovenski narodi pred prvi svjetski rat, Beograd 1967., 553-554. Njemački otpravnik poslova u Beogradu izvještavao je von Bülowa 6. oktobra 1908.: Die bulgarische Selbständigkeitserklärung hat hier in Belgrad sowie in ganz Serbien grosse Aufregung hervorgerufen. Weniger aus Animosität gegen Bulgarien, als vielmehr aus Befürchtung vor den Konsequenzen die dieser Schritt für das Schicksal von Bosnien und Herzegowina mit sich bringen könnte. Das wort Annexion wirkt wie ein rotes Tuch auf die Serben, die es mit ihrer Ehre Unvereinbar erklären, dass diese Teritorien mit rein serbischer Bevölkerung von einer fremden Macht annektiert werden könnten. Es wird behauptet, dass die Erregung sich wieder legen würde, wenn bei einer Umgestaltung des Verhältnisses der Provinzen zu Österreich-Ungarn nur das Wort Annexion vermieden wurde Einstweilen gehen die Wogen der Erregung noch hoch, und das Volk wird durch Extrablättern sowie durch Volksversammlungen in seiner Ansicht Bestärkt, die bosnische Frage als eine Nationalfrage anzusehen, und dazu angefeuert, im Falle einer österreichischen Annexion der Provinzen wie ein Mann sich zu erheben und Österreich den Krieg zu erklären (Die Grosse Politik der Europäischen Kabinette 1871-1914. Sammlung der diplomatischen Dokumenten des Auswärtigen Amts, hrsg.von

24 Ferenczi Caspar, Aussenpolitik und Öffentlichkeit in Russland 1906.-1912., Husum 1982., 176.

25 Ibid., 178.

26 Vinogradov K. B., Bosanskij krizis 1908-1909..., 78.

27 Popović V., Istočno pitanje..., 198.

28 Kapidžić Hamdija, Pripremanje ustavnog perioda

političari svih stranaka, kao i štampa, zahtijevali su od ministra Milovanovića energično zauzimanje za srpsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Tri osnovne misli su dominirale u srpskoj javnosti: aneksija je uperena protiv Srbije, čije se zaokruženje steže i priprema spuštanje na Kosovo; aneksija će ubrzati proces denacionalizacije u Bosni i Hercegovini i zauvijek ih otrgnuti od Srbije; ona će izazvati ustanak u Bosni i Hercegovini što će prisiliti Srbiju na intervenciju.³⁰

Već u vrijeme Aneksione krize pojavila su se brojna djela političara, naučnika i uglednih ljudi iz javnog života, prije svega direktnih sudionika–Austro-Ugarske i Srbije, koji su iznosili svoje stavove u vezi sa aktualnim političkim zbivanjima. Ta djela su trebala ujedno pružiti podršku zvaničnim stavovima vlada i evropskoj javnosti ponuditi viđenje postojećih problema, mjereno prije svega vlastitim političkim potrebama.³¹

J. Lepsius, A.M. Bertholdy, Fr.Thimme, Bd.26, 1-2. Berlin 1925., 26, 1, Nr 9090). Istovremeno je sekretar austrougarske delegacije u Beogradu izvještavao u Beč: Volksbewegung rechnet, dass durch Krieg späteres Eingreifen der Mächte zu Gunsten Serbiens ermöglicht wird und Situation für Serbien durch Geschlagen werden nicht ungünstiger werden kann, als durch Zulassung von Annexion. Ob Volksbewegung niedergehalten werden kann, ob es Regierung will, lässt sich derzeit noch nicht beurteilen. Minister des Aussern nach übereinstimmenden Schilderungen ist völlig niedergebrochen und nicht mehr Herr seiner Nerven (ÖUAP, I, Nr. 147.). O odjeku aneksije Bosne i Hercegovine u Beogradu, kao i o stavu srpske vlade prema aneksiji vidi: Duce Alessandro, La crisi Bosniaca del 1908, Milano 1977., 328-335. Kao odjek beogradskih manifestacija došlo je u gotovo svim gradovima Srbije do sličnih masovnih istupa. U Smederevu, na mitingu je uzelo učešća gotovo 5.000 ljudi. U Šapcu narod je htio da ubije tamošnjeg austrougarskog vicekonzula (Miličević Jovan, Javnost Beograda ..., 556.).

30 Đorđević Dimitrije, Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911, Beograd 1962, 530.

31 Riječ je prije svega o polemici Beča i Beograda o historijskoj pripadnosti Bosne i Hercegovine. Vidi između ostalog: Jovan Cvijić, *Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem*, Beograd 1908.; J. Douthich, *L'Annessione della Bosnia e dell'Erzegovina e la questione Serba*, Roma 1909.; W. Georgewitsch, *Die serbische Frage*, Stuttgart-Berlin-Leipzig 1909.; Božidar Markowits-

Više južnoslavenskih političara u Monarhiji je u aneksiji Bosne i Hercegovine vidjelo put prema trijalizmu. Naročito su hrvatski političari zagovarali plan *Velike Hrvatske*, koju bi činile Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Dalmacija i Istra.³² Kada je objavljeno predavanje prof. Ferde Šišića o aneksiji Bosne i Hercegovine, koje je održao u Ljubljani, profesor Stanoje Stanojević mu je tada odgovorio: *Kad sam pročitao knjigu u kojoj tražite Bosnu i Hercegovinu za Hrvate na temelju poviestnih prava, sjetio sam se jedne značajne i poučne epizode iz prošlosti. Kad nekoć Gali podoše na Rim, ne mogahu Rimljani dobro podkovani u pravnoj znanosti, razumjeti, kako mogu Gali navaljivati na Rim, kad nemaju za takav postupak nikakav pravni temelj. Poslanik rimskog naroda i senata zapitao je stoga s patosom galskog vojskovođe: Kakovo je vaše pravo na Rim?– Naše pravo nalazi se na vršku naših mačeva–odgovorio galski vojskovođa. Taj isti odgovor dat će Srbi Hrvatima onoga dana, kad će doći do velike borbe o Bosnu i Hercegovinu. Naše pravo je naša narodna snaga. Pravo naše narodne snage i pravo naših bajoneta bit će važnije i snažnije od Vašeg pra-*

ch, *Die serbische Auffassung der bosnischen Frage*, Berlin 1908.; Alen Fournier, *Wie wir zu Bosnien kamen*, Wien 1909.; H. Görke, *Der gegebene Moment*, Wien 1909.; O. Nemecek, *Der Wirtschaftliche Aufschwung Bosniens und der Herzegowina*, Wien 1909.; Carl Sax, *Die Wahrheit über die serbische Frage und das Serbentum in Bosnien*, Wien–Leipzig 1909.; Ferdinand Šišić, *Nach der Annexion*, Agram 1909.; A. Wirth, *Die serbischen Probleme*, Wien 1909. Vidi: N. Radojčić, *Die wichtigsten Darstellungen der Geschichte Bosniens*, u: *Südost-Forschungen*, XIX, 1960., 146-163.

32 Križek J., *Annexion ...*, 193. Hrvati su bili razočarani da Bosna i Hercegovina nije bila anektirana kao dio hrvatske države i da kod aneksije o Hrvatima uopće nije bilo govora. Ta činjenica je pripadala spletu okolnosti, koje su veliki dio hrvatskih nacionalista vodile jugoslavenstvu. U Hrvatskoj su 1908. organizirane Legije koje su se u slučaju rata, trebale boriti protiv Srbije. Članovi Frankove stranke upisivali su se oduševljeno u ove legije, ali su ti mladi ljudi 1912. u Prvom balkanskom ratu bili pristalice jugoslavenskog pravca. (Diskusija Mirjane Gross na referat Arnolda Suppana, u: *Die Donaumonarchie und die südslawische Frage*, 133-134).

*va, koje se može vagnuti vagon. Borba srbskog naroda u Bosni i Hercegovini bit će velika narodna borba. Vi i Vaši gospodari ne padajte u zabludu. Kada naš narod i naša vojska stupi u taj veliki sveti rat, ne ulazimo u to klanje da osvajamo zemlje ili branimo prava. Ne, mi polazimo u tu borbu da branimo naš život. Jer, bez Bosne i Hercegovine nema života Srbiji i Crnoj Gori. Jer Bosna i Hercegovina – upamtite dobro i Vi i Vaši gospodari, srbskome narodu isto su što i Srbija i Crna Gora.*³³

U razgovoru s njemačkim ambasadorom u Carigradu srpski poslanik Nenadović je naglašavao da je *Aneksija Bosne i Hercegovine smrt za Srbiju. Ona je preteča aneksije Srbije od strane Austro-Ugarske ili Bugarske, s kojom je bečka vlada sarađivala da bi nas uništila. Ali, mi smo već mobilizirali i prolit ćemo i posljednju kap krvi, da bi spasili našu zemlju ili ćemo časno podleći ... Mi smo mali i slabi, ali smo revolucionarni.*³⁴ Srbijanski političar Božidar Marković je smatrao da aneksijom Bosne i Hercegovine Austro-Ugarska nije utolila svoju glad i u izgledu je da će prodirati dalje prema jugoistoku.³⁵ *Austrougarski korak doživljen je u Srbiji više kao udarac protiv nje same, nego protiv Osmanskog carstva. Smatralo se da austrougarske želje za osvajanjem imaju za cilj da Srbiji odsjedu životni prostor; aneksija je viđena kao daljnji korak za prodor Austrije na Balkan i ekonomsko i političko potčinjavanje Srbije.*³⁶ Takve pomisli pojačale su aktivnosti u Srbiji. Za svaki slučaj, vlada je pozvala u vojsku prvi poziv, a skupština je odobrila ratnom ministru 16.000.000 dinara za vojne pripreme.³⁷ I na diplomatskom pla-

nu Srbija je ispoljila veliku aktivnost. Već 7. X 1908. vlada je uputila silama potpisnicama Berlinskog ugovora notu, protestirajući najenergičnije protiv aneksije Bosne i Hercegovine, tražeći *povratak u predašnje stanje ili odgovarajuću naknadu za Srbiju i Crnu Goru, koja bi obezbjeđivala nezavisan državni život Srbije i opstanak srpskog naroda bar u onakvoj mjeri kako mu je to zajamčio Berlinski ugovor.*³⁸

U Beču su odbili da prime notu srbijanske vlade. Po nalogu ministra Aehrenthala prvi načelnik Ministarstva spoljnih poslova je izjavio poslaniku Simiću da neće primiti notu jer Srbija nema nikakve pravne osnove za takav protest.³⁹ Na to, Simić je samo pročitao notu. Također je srpski otpravnik poslova u Berlinu predao 8. oktobra notu njemačkom državnom sekretaru von Schönu, koji je izjavio da, prema njegovim pogledima, austrougarski korak ne predstavlja materijalnu povredu Berlinskog ugovora, te on stoga može *samo savjetovati na mirno i korektno držanje i osobno odvratiti od svakog zveckanja sabljom nasuprot Austro-Ugarske.*⁴⁰ Srpski političari odlaze u evropske političke centre da tamo potraže podršku za svoje zahtjeve i da se obavijeste o raspoloženju velikih sila. Ministar Milovanović putuje u Berlin, London, Paris i Rim, Nikola Pašić i prestolonasljednik Đorđe u Petrograd, a Stojan Novaković u Carigrad. U Berlinu, ministar Milovanović je posjetio državnog sekretara von Schöna i izložio mu želje Srbije za dobivanjem jednog pojasa Bosne i Hercegovine, čime bi se uspostavila veza između Crne Gore i Srbije i tako bio otvoren put na Jadransko more, naglašavajući da bi time bile stvorene osnove za prijateljske od-

33 L. von Sudland, Južnoslavensko pitanje, Izdanje Matice Hrvatske, Varaždin 1943, 360-361.

34 Gr. Pol., 26, 1, Nr. 9.095, Izvještaj njemačkog ambasadora Marschalla, 9. X 1908.

35 Markowitsch B., Die serbische Auffassung der bosnische Frage, Berlin 1908, 13.

36 Die auswärtige Politik Serbiens 1903-1914, hrsg. M. Boghitschewitsch, Bd. I, Berlin 1928 Nr 6.

37 Nintschitch Momtschilo, La crise bosniaque (1908.-1909.) et les puissances europeenes, I-II, Paris 1937, 380-381.

38 Gr. Pol., 26, 1, Nr. 9.091.

39 ÖUAP, I, Nr. 8.180.

40 Gr. Pol., 26, 1, Nr. 9.091. Prvih dana nakon proglašenja aneksije raspoloženje u Srbiji prema Njemačkoj je bilo još prijateljsko, pred njemačkim konzulatom čuli su se pozdravi upućeni Njemačkoj; u srpskoj javnosti se vjerovalo da se ona neće solidarisati s Austro-Ugarskom zbog aneksije. (Up: Lončarević Dušan, Jugoslaviens Entstehung, Wien 1929., 247.).

nose s Monarhijom. Međutim, von Schön je rekao ministru Milovanoviću da on u tom pitanju ne može prihvatiti posredničku ulogu.⁴¹ Ministar Milovanović se u Berlinu susreo i sa ruskim ministrom spoljnih poslova Izvoljskim. Nakon dugog ubjeđivanja, uspio je da od njega dobije obećanje da će Rusija podržati zahtjev Srbije za teritorijalnim kompenzacijama, sve dok joj Velika Britanija i Francuska budu u tome pružale podršku.⁴² Milovanović je iz Berlina otputovao u London, gdje mu je ministar Edward Grey izrazio svoje simpatije za zahtjeve Srbije, obećavajući podršku Britanije samo dotle dok ona ne napusti miran put. Također su E. Grej i Ch. Harding obećali ministru Milovanoviću da će podržati zahtjeve Srbije za teritorijalnim kompenzacijama tako dugo dok ih se bude držala i Rusija.⁴³ U Parizu, ministar Milovanović je mogao konstatirati da će Francuska odigrati ulogu posrednika, u korist Austro-Ugarske. Takvo držanje Francuska je imala s jedne strane zbog njene kolonijalne politike, s druge strane s obzirom na njeno prijateljsko držanje prema Austro-Ugarskoj, čime bi se najvažniji neprijatelj Francuske – Njemačka, oslabila. Osim toga, Francuska je vidjela unaprijed da u slučaju rata ona mora biti isključena i zato je u cijeloj stvari trebala Rusiji ostaviti slobodne ruke.⁴⁴ Ministar Milovanović je u Rimu dobio uvjerenje da je Italija s Austro-Ugarskom i Njemačkom samo u formalnom savezu i da neće biti teško angažirati javno mnijenje i pridobiti zvanične krugove da podrže Srbiju. Milovanović je mogao konstatirati da u italijanskom narodu postoji tradicionalna netrpeljivost prema Austriji i da je u pitanju balkanske politike Italija složna s Rusijom.⁴⁵

U posebnoj misiji u Petrogradu su boravili Nikola Pašić i prestolonasljednik princ Đorđe. U razgovoru s Pašićem, vođenim 29. X 1908. godine, ministar Izvoljski je istakao da Rusija nije ispustila iz vida odredbe o teritorijalnim kompenzacijama u korist Srbije, ali se ona mora prvo zadovoljiti s ostvarenim dijelovima (pitanje željeznice, dunavske konvencije, ukidanje člana 29. Berlinskog ugovora), a ostalo prepustiti budućnosti. On je savjetovao Nikoli Pašiću da se izbjegn timer provokacije Austro-Ugarske, jer *ono što se događalo 1875. i 1876. godine ne može se danas ponoviti*. Na to je Pašić istakao da se srpski narod u Srbiji i Crnoj Gori nikada nije mogao suzdržati da ne pomogne braći.⁴⁶ Ruski car je 30. X 1908. godine savjetovao i srpskom prestolonasljedniku mir i suzdržanost, obećavajući da će Rusija učiniti sve što je moguće za srpski narod, ali da rat trenutno ne može voditi. Također je car ponovio svoj stav i Pašiću, 11. XI 1908., podcrtavajući da direktiva za Srbiju mora glasiti *vojna priprema i čekanje, jer bosanskohercegovačko pitanje može biti riješeno samo ratom*.⁴⁷

Krajem oktobra 1908., Miroslav Spalajković, tada načelnik u Ministarstvu spoljnih poslova Srbije sačinio je referat o potrebi da se zaključi vojna konvencija između Srbije i Osmanskog carstva, koja je trebalo da bude osnova za stvaranje Balkanskog saveza, kojem bi pristupile i Bugarska i Grčka. U tom cilju je u Carigrad stigao, radi pregovora, specijalni delegat Stojan Novaković. I pored izražene solidarnosti za Srbiju, ministar Tefik-paša je izjavio ministru Novakoviću da je Porta trenutno zaokupljena vlastitim pitanjima. Ona je željela najprije regulirati svoje odnose s Bugarskom, a nakon toga zahtijevati autonomiju za Bosnu i Hercegovinu.⁴⁸ Da bi

41 Gr. Pol., 26, 1, br. 9.100.

42 Ibid., Nr 9.101, 9.102.

43 Boghitschewitsch M., Die auswärtige Politik ..., Nr. 26.

44 Lončarević D., Jugoslaviens Entstehung ..., 254.

45 Ibid., 255.

46 Gooß Roderich, Das österreichisch-serbische Probleme..., 86.

47 Boghitschewitsch M., Die auswärtige Politik ..., Nr. 31.

48 Mikić Đorđe, Austro-Ugarska i Mladoturci (1908-1912 godine), Banjaluka 1983. 120. Uporedi: Gr. Pol, 26, 1, Nr. 9.104.

Srbiju držali uz sebe, Mladoturci su nastojali na ofanzivno-defanzivnoj konvenciji, koja je trebalo da bude ponuđena i Crnoj Gori. Oni su održavali veze sa Srbijom, jer su željeli time Austro-Ugarsku prisiliti na svoje uvjete, a Srbija se nadala da će Porta pristati na savez s njom. Na toj osnovi se razvila značajna diplomatska aktivnost.⁴⁹

Sredinom oktobra 1908. godine, grof Forgach je iz Beograda dostavio ministru Aehrenthalu prevod izvještaja sa sjednice *Slavenskog juga i komitskog odbora*, koja je održana 8. oktobra. Sjednicu je otvorio predsjednik Božidar Marković, riječima: *Moja gospodo i braćo! Moja prva riječ sa kojom otvaram ovu zajedničku sjednicu je sljedeća: Naša braća su u opasnosti, naša Bosna je otkinuta, naša domovina je ugrožena... Na nama je da iskoristimo svako sredstvo kojim našu ugroženu braću možemo osloboditi i ne dozvoliti da naš neprijatelj otkine Bosnu i da čast naše domovine bude spašena. Pri toj mogućnosti, mi ćemo se, moja gospodo, savjetovati i molim vas, gospodo, da nastupite u tom svetom poslu.* Zatim je istupio potpredsjednik Ljuba Jovanović, koji je izjavio da je kraljevska vlada ogorčena novim atakom Austrije, raspoložene za osvajanjem, tvrdeći da je za odbranu prava, kraljevska vlada, u ličnosti predstavnika Britanskog carstva, našla moćnu podršku. Nakon takve izjave trebalo je sačekati odluku velikih sila, a istovremeno se suzdržati od bilo kakve nepromišljene djelatnosti. Zatim se prisutnima obratio Ljuba Davidović, koji se založio za energično djelovanje, predlažući da se grupe komita rasporede u Lešnici, Loznici, Ljuboviji, Mokroj Gori, Bajinoj Bašti i drugim mjestima, jer su te osobe obučene za rukovanje bombama i oružjem. Stoga je bilo potrebno da se u najkraćem roku naoružaju i upute na Drinu gdje su trebali čekati dalja uputstva. Do tada je trebalo sve poduzeti da se u Bosni i Hercegovini carske kasarne i skladišta oružja mogu

dignuti u zrak. General Nikodije Stefanović se zalagao da komite dobiju dobre vođe, navodeći da se trenutno u Beogradu nalazilo dosta Bosanaca, koji su dobro poznavali granično područje i koji bi komitama pružili veliku pomoć. Na kraju sastanka je, u ime vlade, Kosta Glavinić zamolio da se poduzmu sve sigurnosne mjere kod slanja komita na granicu, tvrdeći da bombe i oružje u velikoj količini vlada neće dozvoliti prije nego što nastupi povoljni momenat.⁵⁰

U toku oktobra 1908., širom Srbije su održavani mitinzi, ulične demonstracije i protestni sastanci. Austrougarski poslanik grof Forgach javljao je u Beč, 27. oktobra, da *cijela zemlja liči na ludnicu i svi su spremni da umru.*⁵¹ Beogradska javnost je bila borbeno raspoložena, posebno njen omladinski dio. To se moglo vidjeti naročito po akciji prijavljivanja i pripremanja dobrovoljaca za predviđeni rat protiv Austro-Ugarske.⁵² I žene su u Srbiji imale izuzetno značajnu ulogu u vrijeme Aneksione krize. Pored toga što su učestvovala u protestnim manifestacijama, one su aktivno radile na organiziranju bolničarskih kurseva i pomoćnih vojnih službi. Nakon stvaranja dobrovoljačkih jedinica i *Legije smrti*, žene nisu htjele da ostanu po strani. G-đa Martinović, srbijanska patriotkinja, agitirala je za stvaranje ženskih odreda *Legije smrti* i ubrzo je okupila oko sebe oko

50 ABH, ZMF, Pr. B.H. ex 1908., Abschrift eines Berichtes der k.u.k. Gesandtschaft in Belgrad vom 13. Oktober 1908. an k.u.k. Minister des Aussern.

51 ÖUAP, I, Nr 418.

52 O stavu srpskih društvenih slojeva prema aneksiji, izvještavao je belgijski poslanik iz Beograda: Srpski seljak, uopće konzervativan element, zaokupljen je mislima da borba za slobodu neće imati kraj toliko dugo dok se njegova krvna braća nalaze pod stranim gospodarom. Rat mu se čini neodložnim. U intelektualnim krugovima apel na oružje viđen je kao jedino sredstvo za otklanjanje austrougarskog okruženja i za ostvarenje velikosrpske otadžbine. Trgovci ostaju isključeni, u najvećoj mjeri su miroljubivi, i zbog lošeg poslovanja obeshrabreni, traže vanredne mjere kao jedino sredstvo da se zemlja izvuče iz čorsokaka (Die belgische Dokumente zur Vorgeschichte des Weltkrieges, Bd I, Berlin 1928, Izvještaj iz Beograda 27. XI 1908., br. 28).

49 Mikić Đ, Austro-Ugarska ..., 121.

200 istomišljenica. Njima je radi obuke bio dodijeljen jedan broj rezervnih oficira, koji su ih obučavali ratnim vještinama. Do februara 1909. godine, njihov broj se povećao na 2.000. Prema ocjeni dopisnika jednog berlinskog lista, to je bio prvi takav slučaj u historiji moderne Evrope da su žene u velikom broju angažirane za ratnu službu, što je *davalo jednu interesantnu sliku patriotskog fanatizma koji je obuzeo srpski narod*.⁵³

Kad je pokret za upisivanje dobrovoljaca uzeo maha, pristupilo se stvaranju organizacije koja bi rukovodila akcijama u vezi s borbom protiv aneksije. Tako je još 9. oktobra 1908. u Beogradu osnovana *Narodna odbrana*, a na prvoj sjednici Glavnog odbora bio je donijet i program rada.⁵⁴

53 Die serbische Amazonen, Sch. Merkur, Stuttgart, 2. II 1909, br. 51, 2.

54 Miličević J., Javnost Beograda..., 561-562; Vidi: Davidović M. Ljuba, Narodna Odbrana, u: Die Kriegsschuldfrage, V, Berlin 1927., 192-225. U I. Poglavlju Postanak i rad prve Narodne odbrane spominje se, da je to društvo osnovano prigodom narodnoga pokreta, što je u Srbiji nastao zbog aneksije Bosne i Hercegovine i to s ovim ciljevima: 1. Pridizanje, buđenje i jačanje narodnoga osjećaja; 2. Upisivanje i sabiranje dobrovoljaca; 3. Formiranje dobrovoljačkih jedinica i njihovo pripravljanje za oružanu akciju; 4. Sabiranje dobrovoljnih prinosa, novaca i drugih potreba na ostvarenje te ideje; 5. Organiziranje, opremanje i vježbanje posebno ustaške čete (komita), određene za posebno i samostalno ratovanje; 6. Razvijanje akcije u svim drugim granama obrane srpskoga naroda; U II. poglavlju: Nova današnja Narodna odbrana izloženi su budući zadaci: pripravljanje naroda za borbu u svim smjerovima, jačanje narodne svijesti, tjelesne vježbe, dobro gospodarenje i zdravlje, pridizanje kulture itd. Na početku III. poglavlja naglašavalo se da je prva zadaća društva jačati narodnu svijest, druga njegovati tjelesne vježbe, a treća nastojati oko toga, da se pravo shvati vrijednost toga sportskoga rada. U IV. poglavlju se naglašavala vrijednost dobrog obrazovanja u pucanju, posebno za srpske prilike, jer u novom udarcu, kao što je bila aneksija, mora izaći na susret nova Srbija, u kojoj će svaki Srbin od djeteta do starca biti dobar strijelac. Što hoćemo i predavanjima natpis je VII. poglavlju, a njegov bitni sadržaj izrečen je u rečenici: Narodna odbrana priredila je predavanja, koja su bila manje ili više agitacijska predavanja. Razvijao se program našeg novog rada. Kod svakog predavanja govorilo se o aneksiji, o radu stare Narodne odbrane i o zadaćama nove. Predavanja

Ona je imala korijene u odboru koji je ranije vršio svoje zadatke u Makedoniji, Sandžaku i Kosovu. Da bi dobila bolji oblik, osnovana je kao privatno društvo, ali pod pokroviteljstvom zvaničnih krugova od kojih je sasvim zavisila. Osnivači Narodne odbrane su bili između ostalih i general Božo Janković, raniji ministar Ljuba Jovanović, Ljuba Davidović i Velislav Vulović, direktor državne štamparije Živojin Dačić i tadašnji kapetani, a kasnije majori Voja Tankosić i Milan Pribičević.⁵⁵ Glavna svrha tog društva bila je ustrojenje i oprema komita za rat s Monarhijom. Ti budući dobrovoljački četnici poučavali su se u posebnoj školi u pucanju, bacanju

ne smiju nikad prestat biti agitacijska predavanja, no ova će se više razvijati po pojedinim strukama i baviti svim pitanjima našega društvenog i narodnog života. U poglavlju VIII. Rad žene u Narodnoj odbrani, IX. Sitni i mali rad i X. Preporod društva upućuje se na zadatke Narodne odbrane – o pripremanju, proširivanju i jačanju društvenoga rada i o potrebi regeneracije pojedinaca, naroda i države. U XI. Poglavlju pod naslovom Novi Obilići i Sindelići navodilo se u uvodu: Pogriješno je, kad se tvrdi, da je Kosovo bilo pa prošlo. Nadovezujući na to i upućujući na junačka djela Obilićeva i Sindelićeva, ističe se potreba žrtava u službi naroda. O vezi s braćom i prijateljima govori XII. poglavlje, u kojem je naglašeno da u glavne zadaće Narodne odbrane spada podržavanje veza s bližom i daljom braćom preko granice i drugim prijateljima u svijetu. U XIII poglavlju pod naslovom Dvije glavne zadaće se navodilo da je Monarhija prvi i najveći neprijatelj. Narodu se trebalo reći: Oslobođenje naših podjarmljenih srpskih krajeva i njihovo sjedinjenje sa Srbijom potrebno je za našu gospodu, za naše trgovce, za naše seljake radi osnovnih potreba kulture i trgovine, radi hljeba i prostora. Spoznavši to, narod će se s većom požrtvovnošću prihvatiti narodnoga rada. Našem se narodu mora reći, da je sloboda Bosne za nj potrebna kao i zadaća, da čuvajući potpuno svete narodne uspomene, nosi među narod to novo, zdravo i po svojim posljedicama snažno shvaćanje nacionalizma i rada za oslobođenje i ujedinjenje. Završno, XIV. poglavlje počinje s pozivom na vladu i narod u Srbiji, da se svim sredstvima priprema za borbu (Izvadak iz društvenog organa Narodne odbrane, što ga izdaje središnji odbor društva istoga imena. (Narodna odbrana, izdanje Središnjeg odbora Narodne odbrane, Beograd 1911, Nova štamparija Davidović u: Austrougarska crvena knjiga-diplomatske isprave kojima se objašnjava kako je došlo do rata god. 1914., Zagreb: Kraljevska zemaljska tiskara, 1915., 39-42).

55 Ibidem, 25.

bombi, stavljanju mina, rušenju željeznica, tunela i mostova. Imali su zadatak da to znane praktično upotrijebe u Bosni i Hercegovini, gdje su se, u slučaju rata, trebali prebaciti, a njima je trebalo da se priključi pobunjeni narod, tako da bi Monarhija u Bosni ratovala kao u neprijateljskoj državi. *Narodna odbrana* je u svome programu imala i kulturno nastojanje, duševni i tjelesni razvoj srpskoga naroda, njegovo jačanje, međutim to je bio samo izgovor da se organizira i odgaja narod za borbu do uništenja Monarhije. Agitacija se nije ograničila na Kraljevinu Srbiju, nego se je provodila i u jugoslavenskim područjima Monarhije, posebno u Bosni i Hercegovini, koja se trebala odcijepiti od Monarhije i sjediniti s kraljevinom Srbijom.⁵⁶

O zbivanjima u Srbiji krajem oktobra 1908. godine, grof Forgach je 31. oktobra izvijestio ministra Aehrenthala. U izvještaju se navodi da je Slovenski Jug odlučio da se prvo sačeka Konferencija velikih sila, od koje će se tražiti da se provede plebiscit u Bosni i Hercegovini. U Beogradu je trebalo da se održi sastanak sa delegatima Mladoturskog komiteta, u skladu sa instrukcijama ministra Milovanovića. Za kongres je već bio pripremljen jedan memorandum. Ukoliko Srbiji bude obećan jedan dio Bosne, naravno da se neće moći na tome ostati. Do kongresa, zavjerenici u Bosni i Hercegovini su trebali ostati mirni. Ukoliko kongres ne donese očekivani uspjeh, tada treba borba sa oružjem odmah početi. Na tajnoj sjednici Slavonskog Juga, 29. oktobra, prihvaćen je izvještaj potpredsjednika vlade Velimirovića o sporazumu koji je potpisan sa brigadirom Vukotićem. Dogovoreno je i da će za propagandu u Dalmaciji i Hercegovini biti na Cetinju uspostavljen glavni odbor, koji će se potruditi da se prijateljima u Hercegovini dostave bombe, dinamit i druge eksplozivne naprave. Na sjednici je razmatrano i pitanje aktivnosti nacionalne skupštine u Bosni i Hercegovini.

Navodi se da su Uroš Krulj, Dušan Vasiljević i Hadži Risto, u dogovoru sa Glišom Jeftanovićem, zaključili da se zauzme rezervisan stav prema austrougarskoj upravu u Bosni i Hercegovini, s tim da se sve poduzme kako bi se, u slučaju plebiscita, dokumentiralo pravo Srbije. Na sjednici je također zaključeno da se ruskim prijateljima Miljukovu i Korabljevu izrazi zahvalnost za njihovu podršku.⁵⁷

Nakon proglašenja aneksije, srpska vlada je poslala na Cetinje poslanika Jovana Jovanovića kojem je stavljeno u dužnost da crnogorskoj vladi saopći stav srpske vlade u pitanju aneksije i da se upozna s njenim gledištima. Srpska vlada je izradila prijedlog kompenzacija koje je trebalo dati Srbiji i Crnoj Gori u slučaju priznanja aneksije. Prema tom prijedlogu, Austro-Ugarska je trebala narodu Bosne i Hercegovine zajamčiti javna i politička prava u istoj mjeri u kojoj to imaju ostali austrougarski državljani, unutrašnju autonomiju s općim zemaljskim saborom, slobodan razvoj privrede i kulture, a posebno organiziranje crkve i škole. Austro-Ugarska je trebala povući svoje garnizone iz Novopazarskog sandžaka i odreći se prava koja joj na Sandžak daje član 25. Berlinskog ugovora, izjavljujući da se ne protivi nikakvom aranžmanu koji bi se u pogledu njega utvrdio između Osmanskog carstva, Srbije i Crne Gore. Srbija i Crna Gora su, po tom prijedlogu, trebale podijeliti Sandžak na jednake dijelove i tražiti od Austro-Ugarske ispravak granica u njihovu korist.⁵⁸

57 ABH, ZMF, 6.779, Abschrift eines Berichtes des k.u.k. Gesandten in Belgrad Grafen Forgach von 31. Oktober 1908. an den k.u.k. Minister des Aussern.

58 55. Ibid., 179. Kada je Spaljkovićev plan postao bespredmetnim, pojavila se nova osnova sa novim ciljevima i novom taktikom. Tada je publicirana brošura profesora beogradskog Univerziteta Jovana Cvijića Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem, štampana krajem 1908. godine u Državnoj štampariji u Beogradu. U njoj se tvrdilo da se Srbija ne može odreći Bosne i Hercegovine jer je ona njeno nacionalno središte i na svaki način minimum njenih zahtjeva. Ne može li se to odmah postići, Srbija mora na konferenciji tražiti kao jamstvo za mogućnost svog života kompenzacije i

56 Ibid., 26-27.

Na sjednici vlade u Beogradu, 25. decembra 1908. godine, govorio je samo ministar Milovanović. U dvosatnom govoru, izlažući aneksiono pitanje, između ostalog ustvrdio je sljedeće: *Aneksija Bosne i Hercegovine biće osuđena s dva stanovišta. Ona je s jedne strane pogodila suverenitet sultana, s druge strane Evropu, odnosno potpisnice Berlinskog ugovora. O bilo kakvim zahtjevima i pravima za Srbiju ne može biti govora. U međunarodnom pozitivnom pravu nacionalnost, na žalost, ne igra nikakvu ulogu. Stoga je obaveza srpske vlade da aneksiju Bosne i Hercegovine predstavi kao neposrednu opasnost za politički život i egzistenciju Srbije. Nužno je da se aneksija, kao srpsko pitanje u ovoj boji iznese pred evropski forum. Kada programsko pitanje bude prihvaćeno, srpsko pitanje se može, prema potrebi, širiti ili mijenjati.*⁵⁹ Ministar Milovanović je ocijenio da je trenutno spoljna politika Srbije u pitanju aneksije u mnogo boljem položaju nego što je to bila kod njenog provođenja. Milovanović je istakao da zahtjev Srbije za autonomijom Bosne i Hercegovine ne isključuje u potpunosti kompenzacije. *Evropa mora u interesu evropskog mira odvratiti Austro-Ugarsku od Balkana.*

to najplodniji dio Istočne Bosne i izlaz na Jadran. Cvijić je tvrdio da postoje nastojanja da se čitav južnoslavenski kompleks od Ljubljane i Trsta pa sve do duboko u Makedoniju spoji u jednu narodnu cjelinu i razvije svoju kulturu na nacionalnoj bazi. Tvrdio je da će razne vjeroispovijesti biti potisnute od načela narodnosti. Na kraju je Cvijić zaključivao da se srpski problem mora riješiti silom (L von Südland, Južnoslavensko pitanje..., 308). U osnovi Cvijićeve projekta bila je uspostava veze između Srbije i Crne Gore ustupanjem jednog pojasa na području Bosne i Hercegovine od ukupno 10.519,8 km². Tako projektirana državna granica između Srbije i Crne Gore s jedne i Bosne i Hercegovine s druge strane, išla je gotovo direktnim južnim pravcem od Brčkog do jugoistočno od Dubrovnika. Prosječno 30 kilometara široka zona imala je 317.717 stanovnika i u njoj su se nalazila mjesta Brčko, Bijeljina, Zvornik, Srebrenica, Rogatica, Višegrad, Čajniče, Gacko, Bileća, Trebinje i Nevesinje. U projektu je bilo predviđeno i reguliranje obalskog pojasa Spiča. (J. Cvijić, Aneksija Bosne i Hercegovine i srpski problem, Beograd 1908., 49-50).

⁵⁹ Lončarević D., Jugoslaviens Entstehung ..., 253.

*Austro-Ugarska na Balkanu je isto kao i rat u Evropi*⁶⁰, konstatirao je Milovanović. Na kraju, on je podnio saopćenje o aktivnostima srpskih mislija u inostranstvu.

U Beogradu se 2. i 3. januara 1909. godine sastala Narodna skupština, raspravljajući o spoljopolitičkim pitanjima. U jeku nastojanja za popuštanjem zategnutosti, reakcija srpske vlade izazvala je izuzetnu pažnju u evropskim političkim centrima. Već u uvodnom govoru ministar Milovanović je, uz buran aplauz poslanika skupštine, izjavio da *Balkan i njegovi narodi nemaju većeg neprijatelja od Austro-Ugarske*.⁶¹ Njen napad, poduzet aneksijom, znači upravo udarac u lice srpske nacije, jer nasrće na njene važne životne interese i nesumnjiva nacionalna prava.⁶² Tako je prvi korak austrougarske Monarhije na Balkanu u tome da zarobi Srbiju i Crnu Goru. *Stoga je neodgodiva cijelom srpstvu u bližoj i daljoj budućnosti velika borba, borba na život i smrt*.⁶³ Ministar Milovanović je također napao Berlinski ugovor, koji je za Srbiju bio zlokoban, i koji se bez suza oplakuje, jer je bio uspostavljen protiv srpskih interesa.⁶⁴ I drugi govornici su napali Austro-Ugarsku, čiji apetiti su iz godine u godinu postajali sve veći i Berlinski ugovor kojim se Austro-Ugarska uvukla u Bosnu i Hercegovinu.⁶⁵ Ministar Novaković je izjavio da *sa svih strana omče i zasjede vrebaju, koje je Berlinski ugovor tako makijavelistički uspostavio i time, od tada punih trideset godina mučio srpski narod*.⁶⁶

Oštre riječi Monarhiji je uputio i vođa staroradikala Stojan Protić. *Kod sadašnjeg stanja, naglašavao je Protić, moramo da že-*

⁶⁰ Ibid., 254.

⁶¹ Georgewitsch Wladan, Die serbische Frage, Stuttgart-Berlin-Leipzig 1909, 85. Vidi i: Bosna i Hercegovina u Narodnoj skupštini Kraljevine Srbije 1908-1909., Beograd 1909. (sjednica 20. i 21. decembra 1908. 2. i 3. januara 1909.).

⁶² Georgewitsch W., ibid., 82.

⁶³ Ibid., 83.

⁶⁴ Ibid., 97.

⁶⁵ Ibid., 91.

⁶⁶ Ibid., 90.

limo našu egzistenciju, i ako se želimo održati kao nezavisna zemlja, moramo biti potreseni ako vidimo da Austro-Ugarska čini pokušaj da nas još jače pritisne i još čvršće okruži, zbog čega pokušava definitivno priključiti Bosnu i Hercegovinu.⁶⁷ Sve što Austro-Ugarska nudi za sporazum o aneksiji je ruganje. Tako je odricanje na Sandžak zavaravanje, koje samo politički može varati djecu Između nas i Austro-Ugarske, između balkanskih država i Monarhije može vladati mir i dobrosusjedski odnos, naglasio je Protić, jedino ako Austro-Ugarska prestane da bude velika sila.⁶⁸

Liberalni poslanik Bojinović je izjavio da *Srbi ne mogu zaboraviti da u Bosni i Hercegovini leže kosti njihovih očeva, koji su išli tamo 1876. godine da se bore za oslobođenje ovih zemalja. Cijeli srpski narod, kao jedan čovjek će stajati na grudobranu njegovih prava, i neće dozvoliti da se austrijska ruka prostire preko Save i Dunava. Na kraju, Bojanović je naglasio: Mi ćemo svi stupiti u borbu za srpstvo i za slovenstvo.⁶⁹*

Narodna skupština zahvalila je Rusiji, Velikoj Britaniji, Italiji i Francuskoj na simpatijama za srpsko pitanje. Skupština se nadala da će od ovih sila biti poduzeti svi koraci da povodom revizije Berlinskog ugovora za Srbiju i Crnu Goru bude osigurana potpuna politička i ekonomska nezavisnost. Računalo se, posebno, sa sigurnošću na *bratsku Rusiju*, da će pružiti moralnu i materijalnu pomoć.⁷⁰ Na kraju zasjedanja Skupštine, gotovo jednoglasno–izuzev socijaldemokratskog poslanika Keclerovića, koji je glasao protiv, prihvaćena je rezolucija kojom je zahtijevana autonomija za Bosnu i Hercegovinu pod osmanskim suverenstvom, kao i teritorijalna veza Srbije i Crne Gore preko Bosne, uz garancije za srpski tranzitni promet u svim pravcima i u sve države.⁷¹ Tok debate u Na-

rodnoj skupštini, kao i njen zvaničan stav za autonomiju Bosne i Hercegovine, izazvao je na Balsplatzu veliko nezadovoljstvo. Kao neposredan povod za energičniju akciju protiv Srbije, bio je sadržaj govora ministra Milovanovića, koji je označen kao provocirajući, naročito u dijelu koji govori o porobljivčkim namjerama Austro-Ugarske na Balkanu. Austrougarska štampa upućivala je najoštrije prijetnje Srbiji, alarmirajući time i diplomatiju.⁷² Nakon što je Njemačka uputila demarš Rusiji da privoli Srbiju da prihvati aneksiju Bosne i Hercegovine, 23. marta ministar Izvoljski je javio u London i Pariz da je Rusija odlučila da prihvati prijedlog Njemačke. U sporazumu sa carem, on se 24. marta riješio na konačno popuštanje, pa će dati pristanak na ukidanje člana 25 Berlinskog ugovora, ako se bečki kabinet obrati velikim silama. Istovremeno je tražio da Njemačka djeluje na bečki kabinet da on bude popustljiviji, u pregovorima sa Srbijom.⁷³ Ruskom kapitulacijom, Aneksiona kriza se počela smirivati. *U Aneksionoj krizi*, izjavio je von Bülow, *bio je bačen na terazije evropske odluke njemački mač, neposredno za našeg austrougarskog saveznika, posredno za održavanje evropskog mira, a prije svega i u prvom redu za njemački ugled i njemački položaj u svijetu.⁷⁴* Srpski poslanik u Beču, Simić, predao je 31. marta 1909. godine notu, sa čijim sadržajem su se ranije složili ministri Grey i Aehrenthal.⁷⁵ Pozivajući se na raniju notu srpske vlade austrougarskoj vladi, a radi otklanjanja svakog nesporazuma koji bi mogao otud proisteći, Poslanik Srbije je dobio naredbu da ova objašnjenja c. i kr. Ministarstvu spoljnih poslova: *Srbija priznaje*, navodilo se u noti, *da aneksijom Bosne i Hercegovine njena prava nisu povrijeđena i da će se prema tome poko-*

⁷² Ibid., 269.

⁷³ Ibid.

⁷⁴ Deutsche Politik, Berlin 1916., 60.

⁷⁵ O pregovorima Britanije u Beču i Beogradu o noti srpske vlade vidi: E. Gotschalk, *Die diplomatische Geschichte der serbischen Note vom 31. März 1909.*, Berliner Monatshefte, IX, 1932., 776-803.

⁶⁷ Ibid., 101.

⁶⁸ Ibid., 97.

⁶⁹ Ibid., 103.

⁷⁰ Ibid., 106.

⁷¹ D. Lončarević, *Jugoslawien Entstehung...*267.

ravati onoj odluci sila, koju će ove stvoriti u pogledu člana XXV Berlinskog ugovora. Primajući savjete velikih sila, Srbija se obavezuje da će napustiti svoje prigovarajuće, te otporno držanje što ga je zauzela prema aneksiji od prošle jeseni, a osim toga, promijenit će pravac svoje sadašnje politike prema Austro-Ugarskoj, te ubuduće živjeti s njom u dobrosusjedskim odnosima. Prema ovim izjavama i vjerujući u miroljubive namjere Austro-Ugarske, Srbija će povratiti svoje stanje vojske što se tiče njene organizacije, rasporeda i stvarnog broja vojnika na ono kakvo je bilo na proljeće 1908. godine, razoružati će i raspustiti svoje dobrovoljce i čete i spriječiti formiranje novih neregularnih jedinica na svom području.⁷⁶

Nakon Aneksione krize, političke diskusije u Rusiji su se koncentrisale na vojno i privredno jačanje, kao i pitanje budućih savezničkih odnosa. Smatralo se da je velika borba slavenstva i germanstva neizbježna i da će uslijediti u skoroj budućnosti. Još početkom 1909. godine ministar Izvoljski je rekao njemačkom ambasadoru Pourthalesu da Istočno pitanje može biti riješeno samo ratom, koji će izbiti kroz pet ili deset godina, ali koji je neizbježan.⁷⁷ Rusija je zbog diplomatskog poraza pojačala svoje vojne pripreme. *Car, Stolipin, diplomate i oficiri tražili su da se armija obnovi i da bude instrument velike politike, što će omogućiti Rusiji da ponovo, kao velika sila zauzme svoje mjesto u svijetu*,⁷⁸ pisao je general Suhomlinov u svojim memoarima. U Petrogradu su bili svjesni da se bez spremne armije ne može voditi aktivna politika. Suhomlinov je bio uvjeren da će u slučaju sukoba Njemačka stajati na strani

Austro-Ugarske. Stoga je za njega glavno mjerilo vojne spremnosti trebalo biti Njemačka i cilj koji će stvoriti armiju koja će biti dostojna njemačkoj.⁷⁹ Aneksiona kriza je još više zbližila Rusiju i Srbiju i položila temelj obrazovanju balkanskog saveza.⁸⁰

Aneksiona kriza je izazvala značajne promjene u međunarodnom političkom životu. Diplomatska proba snaga blokova sila završila se spolja sjajnim uspjehom Bülowljeve politike. Savez je ostao čvrst, „nibelunška vjernost“ njemačke saveznice se dokazala i snaga Dvojnog saveza se pokazala pred svijetom. Trenutni uspjeh Dvojnog saveza je još više podcrtao suprotnosti u Evropi. Balkan je postao najopasnije polje nemira, područje koje je pružalo najveće mogućnosti za diplomatske borbe i stoga na njemu i treba tražiti neposredne povode rata.

Uskoro je iz Beča konstantirano da je uprkos obećanjima datim u noti od 31. marta 1909., Srbija nastavila dotadašnju politiku koja je imala za cilj odcjepljenje područja Monarhije. Tajno su se počela stvarati društva i podružnice, koja su otvoreno i tajno radila na tome da izazovu nemire u Monarhiji. Njihovi članovi su bili generali, diplomate, državni činovnici, tj uglednici srpskog službenog svijeta. Srpska štampa se gotovo bez izuzetka nalazilo u službi te propagande, pa je pozivala svoje čitaoce na mržnju i prezir prema Monarhiji, pa i na atentate, koji su manje ili više bili usmjereni protiv njene sigurnosti i integriteta. Veliki broj agenata pozvan je da svim sredstvima podržava agitaciju protiv

79 Ibid., 233.

80 Nakon krize pisao je list *Birševija Vedemosti: Dobrosusjedski odnosi između vlada Beča i Petrograda su prošlost; solidarnost i prijateljstvo sa Slovenima su prošlost, sadašnjost i budućnost.* (Hölzle E., *Die Selbstentmachtung Europas*, Frankfurt-Zürich 1975., 51).

Njemački vojni opunomoćenik u Petrogradu, kapetan vn Hinze izvještavao je u Berlin da će Rusija biti nepobjediva na Balkanu ako se pripremi i istupi u pravo vrijeme. *To će uslijediti kroz tri do pet godina.* (W. Baumgard, *Deutschland im Zeitalter des Imperialismus 1890-1914*, 4. Aufl., Stuttgart-Berlin-Köln-Mainz 1986, 106).

76 ÖUAP, II, Nr. 1425 (sadržaj note na francuskom jeziku).

77 Na pitanje šta će biti njegov kraj, Izvoljski je odgovorio: *Die Gedenktafel im Schlosse Buchlau, die Graf Berchtold in dem berühmten Konferenzzimmer hatte anbringen lassen, sollte zu Grabplatte der österreich-ungarischen Monarchie werden* (M. Taube, *Der Grossen Katastrophe entgegen*, Berlin 1929, 210).

78 Suchomlinow W., *Erinnerungen*, Berlin 1924, 228.

Monarhije i zavodi omladinu. Izvještaji, koje je slala i dobivala *Narodna odbrana* iz Monarhije išli su tajnim putevima, upotrebljavajući tajna šifrirana pisma. Propaganda je najprije dijelila socijalno, kulturno i ekonomski Srbe od Hrvata i Slovenaca, te propovijedala i radila na ujedinjenju Srba, dokazujući da su posebno Bosna i Hercegovina čisto srpske zemlje, gdje i nema drugih narodnosti. Videći da su ti temelji preslabi i da ta sila nije dostatna, pokrenut je plan srpsko-hrvatske, te slovenske jedinstvene narodne ideje, narodnog ujedinjenja Srba i Hrvata i Slovenaca. Taj pokret zahvatio je najviše omladinu u srednjim školama, gdje su stvorena tajna udruženja pod naslovom *Narodno ujedinjenje* ili *Srpska đačka omladina* i slično, koja su se zalagala ne samo za kulturno nego i političko ujedinjenje sa ciljem da se otrgnu Hrvatska, Slovenija, Dalmacija, Istra, Bosna i Hercegovina, Slavonija, Bačka i Banat od Monarhije i pripoje kraljevini Srbiji.⁸¹

Ishod Aneksione krize 1908./1909. godine je promijenio i metod borbe srpskih organizacija, pa se prelazi na taktiku individualnog terora. U tom cilju osnovana je organizacija *Ujedinjenje ili smrt*, čiji se program sastojao iz dva dokumenta–Ustava i Poslovnika. U 1. članu Ustava navodilo se da se u cilju ostvarenja narodnih ideala–ujedinjenja srpstva–stvara organizacija, čiji član može biti svaki Srbin, bez obzira na pol, vjeru, mjesto rođenja, kao i svaki onaj koji bude iskreno služio toj ideji. U članu 2. se navodilo da organizacija pretpostavlja revolucionarnu borbu kulturnoj, te je stoga institucija apsolutno tajna za širi krug. U članu 3. navodilo se da Organizacija nosi naziv *Ujedinjenje ili Smrt*, a u 4. članu su bili definirani njeni zadaci: 1. *Prema karakteru svoga bića utiče na sve službene faktore u Srbiji kao Pijemontu i na sve društvene slojeve i celokupni društveni život u njoj; Sprovodi revolucionu organizaciju po svima teritorijama na kojima Srbi žive;*

*Van granica, bori se svima sredstvima protivu sviju neprijatelja ove ideje; Održava prijateljske veze sa svima onim državama, narodima, organizacijama, i pojedinim ličnostima, koji su prijateljski raspoloženi prema Srbiji i srpskome plemenu; Ukazuje svaku pomoć onim narodima i organizacijama, koji se bore za svoje nacionalno oslobođenje i ujedinjenje.*⁸²

U članu 5. se navodilo da je najstarija vlast organizacije Vrhovna Centralna Uprava, sa sjedištem u Beogradu, koja se brine o izvršenju zaključaka, a u članu 7. je definirano da Upravu sastavljaju, pored članova iz Kraljevine Srbije i jedan opunomoćeni delegat organizacija svih srpskih pokrajina: 1) Bosne i Hercegovine, 2) Crne Gore, 3) Stare Srbije i Makedonije, 4) Hrvatske, Slavonije, i Srema 5) Vojvodine, 6) Primorja.⁸³

U članu 30. se navodilo da svaki član treba da zna da stupanjem u organizaciju gubi svoju ličnost: on ne može da očekuje nikakve slave, nikakve lične koristi, bilo materijalne bilo moralne. Prema tome, ko od članova pokuša da iskoristi organizaciju za svoje lične, klasne, ili partijske interese, kazniće se. Ako iz toga proiziđe štete za organizaciju, kazniće se smrću. U članu 31. navedeno je da *ko jednom stupi u organizaciju, iz nje ne može više izaći, niti mu ko može uvažiti ostavku*, a u članu 33. da *pri izricanju smrtno kazne, Vr. C. Uprava rukovodiće se jedino time da ona bude pouzdano izvršena, bez obzira na sredstvo koje će se pri tome upotrebiti.*⁸⁴ Prema članu 35., pri stupanju u organizaciju polagala se zakletva, koja je glasila: *ja, N. I. (ime dotičnika), stupajući u organizaciju UJEDINJENJE ILI SMRT, zaklinjem se suncem što me greje, zemljom što me hrani, Bogom, krvlju svojih otaca, čašću i životom, da ću od ovog časa pa do smrti verno služiti zadatku ove organiza-*

82 Ustav i Poslovnik organizacije Ujedinjenje ili smrt, Nova Evropa, Knjiga VI, Broj 6, 21. oktobra 1922, 182.

83 Ibid., 183.

84 Ibid., 184.

81 Austrougarska crvena knjiga..., 32-33.

cije i uvek biti gotov da za nju podnesem sve žrtve.

Zaklinjem se Bogom, čašću, i životom, da ću sve naredbe i zapovesti bezuslovno izvršivati.

Zaklinjem se Bogom, čašću, i životom, da ću sve tajne ove organizacije sa sobom u grob poneti.

*Nek mi sude Bog i moji drugovi u ovoj organizaciji, ako ovu zakletvu hotimično ne izvršim ili prekršim.*⁸⁵

Prema Poslovniku organizacije, bile su definirane dužnosti članova: Član 1. je predviđao da je svaki pripadnik organizacije bio dužan da u nju uvede pet novih članova. U članu 3. se navodila procedura polaganja zakletve novih članova: Čim jedan član pridobije novih pet članova odnosno tri, on zajedno sa njima polaže zakletvu. Zakletva se polaže na ovaj način: Član osnivač određuje dogovorno sa svojim osnivačem, –koji ujedno i prisustvuje zakletvi kao izaslanik Vrhovne Centralne Uprave, ako se drugače ne naredi, –vreme i mesto gdje će se zakleti sa svojim novim drugovima. Soba u kojoj se vrši zakletva, nalazi se u mraku. U sredini sobe je sto zastrt crnim platnom. Na stolu je krst, nož, i revolver. Sobu osvetljava samo jedna mala voštana sveća. Osnivač izgovori prethodno jednu prigodnu reč, iznoseći velike zadatke organizacije, njene glavne principe iz ustava i poslovnika kao i opasnosti kojima se članovi izlažu stupajući u nju. Na završetku pita ih: pristaju li da polože zakletvu. Ako svi izjave da pristaju, iz drugog odeljenja iznenada stupa u tu sobu jedan potpuno prepušten i strogo maskiran čovjek, član jedne od viših grupa, koji je zato naročito određen. Tada osnivač, a za njim svi novi članovi, jasnim glasom izgovaraju zakletvu. Kada se to svrši, svi se novi članovi izljube među sobom, a maskirani čovjek im svima čestita stupanje u organizaciju rukovanjem, ne izgovarajući pri tome ni jedne riječi. On se potom odmah povlači u svoje

odjeljenje, a soba za zakletvu osvetljava se. U osvetljenoj sobi novi drugovi svojom rukom prepisuju i potpisuju i po jedan tekst zakletve, i predaju ga osnivaču, koji svakom saopštava njegov broj i ugovoreni znak, za međusobno raspoznavanje. (Ugovoreni se znak povremeno menja i saopštava naredbom Vrhovne Centralne Uprave.) A potom upućuje i podstiče svakoga, da što pre osnivaju nove grupe, zaklinjajući ih na ovaj isti način; da svaki od njih dolazi na sednice na koje ih bude pozivao radi dogovora ili saopštavanja kakvih naređenja. Čita im zatim odredbe iz ustava i poslovnika, koje za tu cilj dobija od Vrhovne Centralne Uprave...⁸⁶

U članu 9. Poslovnika regulirano je izvršenje naredbe Vrhovne Centralne Uprave: da sama izvrši neku stvar, ona izvršenje ne može prenositi na neposredne niže grupe. Ako je, za izvršenje takve naredbe, potrebno manje od šest ljudi, onda i članovi vuku kocku na onoliko listića koliko je ljudi potrebno za izvršenje naredbe. Osnivač napiše delo koje se ima da izvrši na listiću, pa se ti listići nekoliko puta presaviju; tako se isto presavije još toliko listića koliko je potrebno do šest, odnosno do broja članova u grupi, ali tako da se prazni listići ne mogu nikako razlikovati od popunjenih. Svi se ti listići dobro izmešaju u jednom sudu pa se onda pristupa izvlačenju. Pri izvlačenju niko ne sme zaviriti u sud. Osnivač izvlači poslednju. U članu 10. navedeno je da članovi grupe na koje padne kocka moraju bezuslovno izvršiti dobijenu naredbu. U slučaju neposlušnosti biće najstrožije kažnjeni od strane Vrhovne Centralne Uprave. U članu 14. naglašavalo se da su članovi organizacije dužni čuvati u najvećoj tajnosti kako svoju grupu tako i samu organizaciju. Tajne organizacije ne smeju se ni po cenu najvećih muka izdavati; jer se izdajstvo kažnjava smrću. U članu 18. se navodio mehanizam za čuvanje tajnosti djelovanja: Ako koji član hotimično ili nehotice izda organima vlasti,

85 Ibid., 185.

86 Ibid., 186

*ili kome čoveku koji ne pripada organizaciji, kakvu tajnu organizacije i ako od toga izdajstva može nastupiti po samu organizaciju ili po članove njegove grupe, kakva brza opasnost, onda sama grupa treba odmah da toga člana ma na koji način učini bezopasnim. Ako ona to ne može da učini, treba odmah da traži pomoći od neposredno starije grupe.*⁸⁷

U članu 19. se navodilo *ako se u izdajstvu uhvati član osnivač i ako zbog toga izdajstva dođu u veliku opasnost članovi njegove grupe ili interesi organizacije, njegova će ga grupa odmah na ma koji način učiniti bezopasnim.* U članu 26. se naglašavalo da je *zbog tajnosti organizacije, opštenje između pojedinih instancija u organizaciji usmeno. Svaki pismen akt je trebalo uništiti čim se po njemu postupi. Nepoštovanje tog pravilnika izaziva odgovornost.*⁸⁸

Ishod Aneksione krize je ubrzao namjeru balkanskih država da se obračunaju sa Osmanskim carstvom. Nakon dugih diplomatskih pregovora, u proljeće 1912. su zaključeni konačni tajni dogovori, na koje su svoju saglasnost dale Rusija i Francuska, a kasnije je i Italija izrazila spremnost da podrži balkanske države. Najprije je 13. marta 1912. sklopljen ugovor između Srbije i Bugarske, po kojem je trebalo protiv osmanske vojske na jugu voditi ofanzivu, a na sjeveru prema Austro-Ugarskoj biti u defanzivi. Ugovorena je teritorijalna podjela Makedonije i utvrđena sporna zona, a za arbitra je imenovan ruski car Nikola II. Srbija, Bugarska, Grčka i Osmansko carstvo su 30. septembra 1912. proglasili opću mobilizaciju. Crna Gora je 8. oktobra objavila rat Osmanskom carstvu i otpočela napad na Skadar. Blizina ratnog poprišta i jačina snaga angažiranih u vojnim operacijama izazvale su zabrinutost kod mjerodavnih krugova Monarhije.⁸⁹

Nakon mobilizacije Srbije i Crne Gore, vojni krugovi Monarhije su računali sa aktima sabotaže i incidentima na granici. Od najvećeg značaja je smatrano nadgledanje graničnih objekata, željeznica i očuvanje reda i mira. Poduzete su mjere za opću ratnu pripremu, koje su obuhvatile uspostavu ratne pošte, dopunu tvrđavske opreme, izgradnju mostova u potencijalnim pravcima prodora preko granice, reguliranje snabdijevanja kao i naknade za izdržavanje porodica mobiliziranih vojnih obveznika.⁹⁰ Kako se 1912. situacija na Balkanu zaoštrila, car Franz Joseph je 7. decembra 1912. odobrio dopunu svih trupa, čime je k. u. k. Ministarstvo rata dobilo mogućnost da poveća stanje jedinica XV i XVI korpusa na taj način da je svakom bataljonu dodijeljeno po 50 dodatnih rezervista preko njegovog ratnog stanja. Na zahtjev Potioreka, u Bosni i Hercegovini je formirano 5 baterija brdske artiljerije i dvije haubičke baterije, nakon čega se u zemlji na raspolaganju nalazilo 24 baterije brdskih topova i 8 baterija poljskih haubica, sa ukupno 112 oruđa.⁹¹

Ministar Leon Bilinski je 30. decembra 1912. podnio caru na sankciju zakonski prijedlog o izuzetnim mjerama u Bosni i Hercegovini, koje su predviđale suspendiranje ustavnih odredbi; ograničenje slobodnog kretanja, djelovanje društva i skupova; ograničavajuća odredba o proizvodnji, prodaji, posjedovanju i nošenju oružja, municije i eksploziva; stavljanje civilnih lica pod vojnu jurisdikciju za djela koja su navedena (25 slučajeva); pooštavanje sudskog kaznenog postupka i ukidanje porote; određuju se izvjesna ograničenja u pogledu štampe; ograničenje slanja pismenih i drugih pošiljki; ograničenje i nadzor telegrafskog i telefonskog saobraćaja; zloupotreba držanja go-

87 Ibid., 188.

88 Ibid., 189.

89 Deutschmann Wilhelm, Die militärischen Massnahmen in Oesterreich-Ungarn während der Balkankriege 1912/1913, Neobjavljena doktorska disertacija

odbranjena na Bečkom univerzitetu 1965, 20.

90 Schoegel Karl, Das Mobwesen Oesterreich-Ungarns 1914, Salzburg 1966, 72-73.

91 Deutschmann W., Die militärischen Massnahmen..., 36.

lubova pismoša.⁹² General Potiorek je 3. maja 1913. dao nalog da se objave odredbe o iznimnim mjerama, kojim su ograničene političke slobode građana. Sabor je raspušten, ograničena je sloboda kretanja građana, a nadležnost vojnih sudova proširena je i na građanska lica. Sva vlast je koncentrirana u njegovim rukama.⁹³

Ratna zbivanja u toku Balkanskih ratova imala su krupne posljedice na političke odnose u Bosni i Hercegovini, produbljujući jaz između srpske i muslimanske politike, u kojima su glavnu sastavnicu činili agrarni odnosi. Zbivanja tokom rata praćena su strahom Muslimana od rješavanja agrarnog pitanja na način na koji je provedeno u Srbiji i Crnoj Gori; očekivanja iste sudbine u slučaju poraza i povlačenja Monarhije iz Bosne i Hercegovine, podcrtala su njihovu vezanost za Monarhiju, u kojoj su vidjeli jedinog zaštitnika.⁹⁴ Političke i vojne pobjede Srbije u Balkanskim ratovima su pojačale nacionalno oduševljenje i istovremeno privukle podršku pravoslavnog stanovništva iz Habsburške monarhije. Mjere koje je poduzela Monarhija natjerale su crnogorskog kralja Nikolu na popuštanje iz straha od njene akcije, pa je ubrzo u Crnoj Gori uslijedila djelimična demobilizacija. Naredbom Zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 15. maja iznimne mjere su ukinute.⁹⁵

Po ocjeni političkih organa Monarhije, Balkanski ratovi su pokazali u Hrvatskoj učvršćenje srpsko-hrvatskog nacionalizma, koji se, posebno kod omladine, preobrazio u iredentizam. Iako je bilo izvjesne podrške jugoslavenskom programu, službena srpska

politika je imala za cilj proširenje i uvećanje srpske države.⁹⁶ Balkanskim ratovima je bio ostvaren dio aspiracija Srbije, zadobila je željeni dio Osmanskog carstva, ali se namjere u pogledu Monarhije nisu mogle ostvariti. Zbog toga su Srbi nazivali Hrvate, Slovence i Srbe u Monarhiji *neoslobođenom braćom* i na uspehe u Balkanskim ratovima se gledalo kao na ostvarenje jednog dijela plana, dok se vjerovalo da će joj Bosna i Hercegovina kao srpska zemlja pripasti.⁹⁷

Na početku 1914. u Beogradu je vojna industrija bila u punom zamahu, što je bio znak za skori nastavak Balkanskih ratova. Austrijski bankarski kapital to je snažno pomagao, bečki Bodencreditanstalt učestvovao je sa 20 % u srpskim zajmovima za naoružanje. U proljeće 1914. austrijske i njemačke fabrike oružja uskočile su na mjesto francuskih, koje zbog opterećenja nisu mogle ispoštovati dogovorene termine isporuke oružja Srbiji: 200.000 najmodernijih pušaka u proljeće je išlo za Beograd.⁹⁸

U toku aprila 1914. Zemaljski poglavar Bosne i Hercegovine general Oskar Potiorek susreo se sa jednim Srbinom, koji je bio u bliskim odnosima sa vojnim krugovima u Beogradu. Tom prilikom prenio mu je poruku da Srbija želi osnovati Jugoslaviju, koja bi obuhvatila cijelo Balkansko poluostrvo–Bosnu, Hercegovinu, Dalmaciju, Istru, Hrvatsku i Slavoniju, dio Ugarske, Kranjske i dio Koruške i Štajerske. Podjela bi bila izvršena na taj način da bi bile stvorene tri čisto srpske pokrajine, jedna hrvatska i jedna slovenačka. Pokrajine bi bile razgraničene prema konfesijama i to na taj način da bi bio izvršen transfer stanovništva: 400.000 katolika iz Bosne i Hercegovine bilo bi premješteno u Hrvatsku, dok bi iz Like i Slavonije Srbi (oko 20 %) trebalo premjestiti u Bosnu i Hercegovinu. Ta ponuda praćena je porukom da je bolje

92 KapidžićHamdija, Skadarska kriza i uvođenje vanrednih mjera u Bosni i Hercegovini, Godišnjak Društva istoričara BiH, 1962, 11.

93 Ibid., 24.

94 Weinwurm Franz, FZM Oskar Potiorek. Leben und Wirken als Chef der Landesregierung für Bosnien und der erzegovina in Sarajevo 1911-1914, Neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Bečkom univerzitetu 1964, 357.

95 Deutschmann W., 213-214.

96 Jelavich Ch., Južnoslavenski nacionalizmi....(47.)

97 Optužnica..., 96.

98 Bild-Atlas Die Habsburger Monarchie, Wien 1996, 335.

postići dogovor prije nego Srbi sa topovima dođu do Zagreba, a do toga će uskoro doći, jer su sve pripreme već bile poduzete. Balkanski savez imao je cilj da izvrši taj zadatak. Rusiji će se pomoći na taj način što će Srbi mobilisati i time prisiliti Austro-Ugarsku da na njene granice uputi 500.000 vojnika, što će saveznicima omogućiti da se uspješno bore. To će se 1914. stvarno i desiti i Srbija će ispuniti zavjet dat Rusiji.⁹⁹ U tom planu Potiorek je vidio realizovanje ostvarenja ideje Velike Srbije, što je utjecalo na oblikovanje njegovog plana o podjeli Bosne i Hercegovine između Austrije i Ugarske, koji će on izložiti u decembru 1914.¹⁰⁰ Taj dokument opovrgava ranije mišljenje u historiografskoj literaturi da je tek 1915. godine u krugovima ruske vrhovne uprave razmatrano pitanje budućeg ujedinjenja južnoslavenskih zemalja, koje se stalno povezivalo sa zadatkom da se na Balkanu stvori jak zaklon od njemačko-austrijske ekspanzije.¹⁰¹

99 Šehić Z., Atentat, mobilizacija, rat..., 24. O planu o podjeli Bosne i Hercegovine u decembru 1914. Vidi opširnije: Šehić Z., Lajos Thallóczy über die Ereignisse in Bosnien-Herzegowina nach dem Atentat von Sarajevo am 28. Juni 1914., u: Lajos Thallóczy der Historiker und Politiker, Akademie der Wissenschaften und Künste von Bosnien-Herzegowina, Ungarische Akademie der Wissenschaften, Institut für Geschichte, Sarajevo-Budapest 2010, 168-169.

100 Staats Archiv Wien, Abt. Kriegs Archiv, (dalje KA-W), Nach. Potiorek, B. 1503, Karton 5, doc. 31, Potiorek-Bilinskom 22. IV 1914.

101 Posebno je interesantan projekat diplomate A. M. Petrajeva iz marta 1915., u kojem je tražio da se postigne reorganizacija Austro-Ugarske, a da se umjesto nje stvore države lojalne Rusiji. Smatrao je da će rezultat rata biti raspad Monarhije i stvaranje dvije samostalne slavenske države. Maksimalan program za Rusiju bi, po njegovom mišljenju, bilo stvaranje Velike Srbije. Nastajanje jedne Velike Srbije, ili srpsko-hrvatske države, pisao je Petrajev, bilo bi najsrećnije rješenje jugoslavenskog pitanja i u ruskom je interesu da teži stvaranje takve kombinacije. To će biti moguće samo ako Srbija faktički osvoji teritoriju Hrvatske i Slovenije, što će joj dati jedinstvena neosporna prava na njih. (J. A. Pisarev, Neki aspekti ruske politike prema Balkanu uoči prvog svjetskog rata (Prema neobjavljenoj i malo poznatoj građi), Istorijski glasnik, 1-2, Beograd 1979, 128-129.)

Nakon manevara kod Tarčina 26. i 27. juna 1914., u kojima su učestvovala trupe sarajevskog XV i dubrovačkog XVI korpusa, prestolonasljednik nadvojvoda Franz Ferdinand je 28. juna, na pravoslavni Vidovdan, stigao u službenu posjetu u Sarajevo. Pored zvaničnika, očekivali su ga atentatori, a nadvojvodino obezbjeđenje je bilo nedovoljno. Bomba koju je bacio Nedeljko Čabrinović nije pogodila cilj, ali je prvi metak Gavrila Principa smrtonosno pogodio nadvojvodu Franza Ferdinanda, a drugi namijenjen zemaljskom poglavaru generalu Potioreku, ubio je njegovu suprugu Sofiju, vojvotkinju od Hohenberga.¹⁰²

Bibliografija Đure Šarca, koju je napisao njegov bliski prijatelj Dušan Slavić i 1928. godine poslao u depozit Matice srpske u Novom Sadu, bila je kasnije dostupna u arhivu i omogućila Vladimiru Dedijeru da detaljnije obradi pitanje organiziranja Sarajevskog atentata. U biografiji se navodi da su na sastanku 31. marta 1914. u kafani *Moruna* u Beogradu Šarac, Slavić i Ciganović dogovorili da se izvrši atentat na Franza Ferdinanda.¹⁰³ Narednog dana obrazovana je tajna organizacija *Smrt ili život*, čija je pravila sastavio Šarac, u skladu sa pravilima udruženja *Ujedinjenje ili smrt*, čije su glavne odredbe glasile: *Vrhovna uprava se sastoji iz 7 članova, koji, čim dadu pristanak da se primaju dužnosti, polažu zakletvu da tajnu organizacije Smrt ili život neće odati ni bratu, ni drugu, ocu ni majci, sestri ni ljubi, ni ikom živom biću. Posle je zakletve svaki duh dužan svojeručno napisati izjavu da se sam ubija iz ovih ili onih razloga. To pismo starešina organizacije čuvaće na mestu gde on bude znao. Izvršni članovi koji se zovu kosovski osvetnici pored zakletve koju i duhovi polažu, dodaju kao nastavak: Sve zapovesti save-ta duhova izvršavaću savesno, makar pri toj dužnosti i život izgubio. U organizaciju Smrt ili život mogu se primati samo Srbi iz Bosne i Hercegovine, za koje starešina steče uvjerenje*

102 Tomac Petar, Prvi svjetski rat, Beograd 1968., 11.

103 Dedijer V., Sarajevo 1914. Beograd 1966, 476.

da su čestiti i da nisu skloni pijanstvu.¹⁰⁴ Mada u bibliografiji ima nekih netačnosti, neosporno je da je atentat na Franza Ferdinanda organiziralo udruženje *Smrt ili život*, čija su pravila bila u skladu sa pravilima organizacije *Ujedinjenje ili smrt*.¹⁰⁵ Kritikujući mišljenja Dedijera da je atentat izvršila organizacija *Smrt ili život*, Cvetko Popović u svojoj knjizi o Sarajevskom atentatu navodi činjenice koje se uopće ne odnose na razmatranu tematiku, pa je pokušaj da se relativizira njegova ocjena neuspješan.¹⁰⁶ Iako o samom atentatu postoje brojna, različita mišljenja, u jugoslavenskoj historiografiji je decenijama interpretacija bila kontrolirana, pa se rijetko moglo čuti drugačije mišljenje. Stav njemačke ekspertne komisije koja je 1930. objavila svoje rezultate o *Sarajevskom atentatu* je gotovo nepoznata, pa je potrebno osvrnuti se i na te činjenice. U vezi sa atentatom polazilo se od priznanja zavjerenika koji su bili podijeljeni u dvije grupe: Princip, Čubrinović i Grabež koji su se u Beogradu dogovorili o atentatu, te Ilić, Vaso Čubrilo, Popović i Mehmedbašić, koji su se naknadno, pod vođstvom Ilića, priključili zavjeri. Oni su poricali da je ideja o izvođenju atentata došla sa druge strane, tvrdeći da su o tome zaključili da u ličnosti prijestolonasljednika, opasnog protivnika Srba, uklone.¹⁰⁷ U jesen 1913. odlučio se pukovnik Dimitrijević za ubistvo prestolonasljednika Franza Ferdinanda. Ubistvo je trebala izvršiti organizacija *Ujedinjenje ili smrt*. U toku novembra 1913. Čabrinović je stigao u Beograd, gdje je nakon razgovora sa dr. Orlićem zaključio izvesti atentat. Dimitrijević je krajem novembra ili početkom decembra 1913. dao nalog majoru Tankosiću za provođenje toga plana. U izvođenju toga naloga, pisao je Tankosić Gaćinoviću u Lozani da treba održati razgovor sa

svojim ljudima o provođenju atentata. U ti svrhu, u toku decembra 1913., Gaćinović je pozvao povjerljive ljude–Mustafu Golubića, Muhameda Mehmedbašića, Pavla Bastajića i Jovana Živanovića u Toulouse. Razgovori su vođeni sredinom januara 1914., a na njima nisu bili prisutni Bastajić i Živanović. Postignut je dogovor da se izvrši atentat na prestolonasljednika. Krajem januara ili početkom februara, Ilić i Princip su preko Mehmedbašića, kao i jednog pisma Gaćinovića bili upoznati sa planom za planirani atentat. Prvobitni plan da atentatori otputuju u Lozanu i upoznaju se sa planom o atentatu je promijenjen i zaključeno je da će dalje instrukcije dobiti u Beogradu kod Tankosića. Krajem februara ili početkom marta 1914., Princip je otputovao u Beograd, gdje mu je Tankosić objasnio da je njegovo i Ilićevo putovanje u Lozanu nepotrebno i da se odmah poduzmu pripreme atentata. U toku marta 1914., Princip je stupio u vezu sa Čabrinovićem i Grabežom u vezu i osigurao njihovo učešće u atentatu. Ilić je vrbovao ostale atentatore u Bosni. Plan atentata je dobio čvrstu formu kada je objavljena vijest o održavanju vojnih manevara u Bosni i Hercegovini. Ilićev krug u Sarajevu je poslao u Beograd isječek iz štampe koji je sadržavao vijest o manevrima kao poticaj za izvršenje atentata. U toku maja između Tankosića, Ciganovića, Principa, Čabrinovića i Grabeža utvrđene su pojedinosti o atentatu. Zatim je uslijedila nabavka oružja i odlazak atentatora u Sarajevo. Da se zavjera na taj način odvijala, rezimirao je dr. Wiesner u svom radu nakon izjašnjavanja i tvrdnji Jevtića, Stanojevića, Wendela, i Seton Watsona, uz napomenu da će se možda doći do nekih sporednih činjenica koje se odnose i na kronologiju, ali su bitne činjenice navedene bez ikakve sumnje.¹⁰⁸

Na kasnije organizovanom suđenju optuženi Gavrilo Princip, koji je prije četiri godine izašao iz tuzlanske gimnazije i od tada

104 Ibid., 481.

105

106 Popović Dj. Cvetko, *Oko Sarajevskog atentata*, Svjetlost, Sarajevo, 1969, 116–117.

107 Gooß R, *Das österreichisch-serbische Problem bis 1914...*, 198–199.

108 Ibid., 199

pohađao gimnaziju u Beogradu, izjavio je da se *ne kaje za svoj čin i da nije zločinac, jer je htio samo zlo da odstrani*. U društvu u kojem se kretao postao je osvjedočeni srpski nacionalista. Austriju je mrzio jer je držao da *od nje Južnim Slovenima može doći samo zlo*. Nadvojvodu Franza Ferdinanda smatrao je *najvećom pogibelji za ideju ujedinjenja Srba i uopće Južnih Slovena pod srpskim vođstvom*. Po njegovom mišljenju, *Srbija je imala misiju da Bosnu i Hercegovinu otrgne od Austrije, pa da tako misli svaki čestiti čovjek*. Ta misao potakla ga je da poćini atentat.¹⁰⁹

Neposredno nakon ubistva prestolonasljednika Franza Ferdinanda, u Bosni i Hercegovini je nastupilo pravo ratno stanje. U redovima muslimanskog i katoličkog stanovništva atentat je izazvao duboko uznemirenje. Već 28. juna, u večernjim satima, došlo je u Sarajevu do prvih demonstracija, u kojima su uzeli učešća i oficiri. Narednog dana počeo je pravi mali rat. Muslimani i katolici, zbog ogorćenja, počeli su sa uništavanjem srpskih radnji i stambenih objekata. Policija, žandarmerija, pa čak i vojne snage, nisu bili u stanju da spriječe demonstracije. Demonstranti su se usmjerili prema srbofilskim građanima i institucijama, pa se na udaru prvo našla *Prosvjeta, Narod i Srpska riječ*, srpske škole, hotel *Evropa* i mnogobrojne radnje koje su pripadale *Narodu* i grupi oko *Otadžbine*, koje su devastirali pljačkaški elementi. Osim nekoliko lakših povreda, Srbima nisu nanijete teže tjelesne povrede. U nastalom metežu, Srbi su ustrijelili katolika Antona Krajina iz Bugojna, a nekoliko muslimana (Osman Azirović, Salih Pusić, i Abdulah Širbegović) je teško povrijeđeno.¹¹⁰ Za vrijeme demonstracija u kafani *Babića bašta* vlasnik Pero Prijević pretrpio je teške povre-

de, od kojih je kasnije podlegao. Zbog pljačke, u gradu je pritvoreno 58 osoba.¹¹¹ Nakon prvih nemira, u nastaloj gužvi, hici koje su Srbi otvarali braneći svoju imovinu, registrovani su kao bombe. Nakon uvođenja prijekog suda, u gradu je nastupio mir. Bez razlike na političko usmjerenje, Srbi su bili ogorčeni, zahtijevajući punu odštetu za učinjenu štetu, prema zagrebačkom primjeru. Potiorek je naredio da se ljudima koji su oštećeni, dostavi pomoć iz fonda za podršku.¹¹² Nakon nereda i progona srpskog stanovništva, Reis-ul-ulema hadži Mehmed Džemaludin Čaušević, uputio je muslimanima poslanicu u kojoj ih je opominjao na *red i mir i čuvanje dobara svojih sugrađana*.¹¹³

Tek je proglašenje prijekog suda umirilo demonstrante. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu donijela je 29. juna objavu o zavođenju prijekog suda za područje gradske općine Sarajevo i sarajevskog kotara. Tom odredbom bila je predviđena smrtna kazna za 12 vrsta zločina: Zločin veleizdaje, Zločin protiv vojne sile, Zločin smetanja javnog mira, Zločin ustanka, Zločin bune, Zločin javnog nasilja za neke slućajeve, Zločin umorstva, Zločin ubistva, Zločin teške ozljede tijela, Zločin paleži, Zločin razbojstva, Zločin davanja pripomoći u nekom od pomenutih primjera.¹¹⁴ Istoga dana, u popodnevnim satima, u Sarajevu su ponovo odjekivali hici, za šta je Potiorek optužio Srbe, nadajući se da će javna proklamacija prijekog suda takva zbivanja brzo dovesti do kraja. Poslije podne, trojica predsjednika Sabora i Šerif Arnautović posjetili su Potioreka. Veoma uzbuđeni, vjerovali su na početak

109 Iz rasprave zbog veleizdaje, Sarajevski list br. 247, 14. oktobar 1914, 2.

110 Arhiv Bosne i Hercegovine, (dalje- ABH), ZMF, Präs BH, 1914, 811. Prepis telegrama zemaljskog poglavara FZM Potioreka zajedničkom ministru finansija Ritteru von Bilinskom, Sarajevo 30. juni 1914

111 Madžar Božo, Izvještaj vladinog komesara za glavni grad Bosne i Hercegovine Sarajevo o političkoj i privrednoj situaciji u Sarajevu od sarajevskog atentata do kraja januara 1915. godine, GA DAR BiH 26, Sarajevo 1986, 208.

112 Ibid., 209. U demonstracijama nastala je šteta od oko 500.000 Kr.; oštećeno je oko 150 osoba, kojima je isplaćena pomoć u iznosu od 37.787 Kr.

113 Sarajevski list, br. 137, 4. juli 1914, 3.

114 Ibid., br. 131, 29. juni 1914, 1.

općih nemira Srba, insistirajući da se uvede prijezi sud u cijeloj zemlji, za šta Potiorek ipak nije vidio dovoljno razloga. U vezi sa radom Sabora, trojica predsjednika su smatrali da bar u naredne tri sedmice on neće biti osposobljen za rad, zalažući se da bude odmah zatvoren i da se sumnjivim elementima oduzme pravo imuniteta. Međutim, Potiorek je tu mjeru smatrao ishitrenom jer bi bila neprijatna, a i zbog Ramazana je svaki rad Sabora bio isključen.¹¹⁵ Nakon Sarajeva, demonstracije su prenijete u druga mjesta: Doboj, Vareš, Zenicu, Županjac, Žepče, Bugojno, Visoko, Maglaj, Mostar, Travnik, Tuzlu, Stolac, Konjic, Čapljinu, Ljubuški, Livno, Šamac, Brčko.¹¹⁶ Zbog oštećenja privatne imovine Srba, uveden je prijezi sud u tuzlanskom i maglajskom srezu. U Mostaru je jedan srpski trgovac ustrijeljen na ulici jer je katolicima, koji su kupovali robu, postavio pitanje da li robu kupuju za svog crknutog cara. Potiorek je bio uvjeren da su radikalni Srbi svojim cinizmom doprinijeli nemirima, što je izazvalo muslimane i katolike, koji su bili pod neposrednim utiskom ubistva prestolonasljednika¹¹⁷

Ministar Bilinski je smatrao da svaku pomisao o zatvaranju Bosanskohercegovačkog sabora treba potisnuti, jer bi se takva mjera protivila svoj dotadašnjoj povoljnoj situaciji, usljed čega je bio ubijeden da će ponovni početak rada Sabora ne samo spasiti postojeću situaciju, nego će djelovati umirujuće na opće stanje. U telegramu koji je uputio Potioreku ministar Bilinski je izložio program rada uprave u Bosni i Hercegovini u situaciji nastaloj poslije atentata i nereda. Tumačeći

stavove cara Franza Josepha, koji ga je 29. juna primio u audijenciju, saslušao njegove izvještaje i u potpunosti izrazio zadovoljstvo mjerama koje je poduzeo Potiorek, von Bilinski se zauzimao za daljnji rad Bosanskog sabora i sređivanje prilika, navodeći da je car izrazio mišljenje da se za zločine pojedinaca i za ispade uzbuđenih grupa stanovništva ne bi smjela kažnjavati cijela zemlja u kojoj je većina stanovništva vjerna caru i za koje bi prekid političkih i privrednih interesa značio veoma mnogo. Ostajao je dalje na snazi stari kurs po kojem je trebalo na ustavnom sistemu sa većinom stanovništva u zemlji konsekvntno dalje sarađivati.¹¹⁸ Potiorek se 2. jula obratio Ministru rata Krobotinu, zahtijevajući da se trenutno izvrši napad na Srbiju i raspuštanjem Sabora oduzme imunitet poslanicima, smatrajući da bi daljnje odugovlačenje stvorilo težak položaj u Bosni i Hercegovini. Isti zahtjev Potiorek je ponovio 3. jula ministru von Bilinskom, zalažući se da se Sabor odmah raspusti i o tome obavijesti Ministarstvo rata. U noti koju je ministar rata Krobotin, 2. jula, uputio Bilinskom, zahtijevano je da se naredbe koje je iznio u noti u devet tačaka, a koje se odnose na mjere koje treba poduzeti u Bosni i Hercegovini nakon atentata, izvrše u saglasnosti sa objema vladama s bezobzirnom energijom. Tražio je da se iznimne mjere koje je Potiorek poduzeo u Sarajevu, uvođenjem prijekog suda, prošire na cijelu Bosnu i Hercegovinu i Dalmaciju, da se bezuvjetno raspusti Sabor i sva srpska udruženja, da se svi policijski sudovi predaju u ruke Potioreku kako bi mogao u svojim rukama imati sve potrebne mjere za održavanje reda i sigurnosti u unutrašnjosti zemlje, da se iz Bosne i Hercegovine protjeraju svi državljani Srbije, a sa područja Monarhije Srbi koji su se u bilo kojem smislu pokazali nepodobnim. Ostale naredbe odnosile su se na

115 ABH, ZMF, Präs BH, 1914., 811. Prepis telegrama zemaljskog poglavara FZM Potioreka zajedničkom ministru finansija Ritteru von Bilinskom, Sarajevo 30. juni 1914.

116 Slijepčević Pero, Napor Bosne i Hercegovine za oslobođenje i ujedinjenje, Sarajevo 1929., 222.

117 ABH, ZMF, Präs. BH 781, Verhängung des Standesrechtes über die Beſirke Tuzla u. Maglaj, Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo, 2. juli 1914.

118 ÖUAP, Nr. 9.962. Šifrirani telegram zajedničkog ministra finansija von Bilinskom zemaljskom poglavaru Potioreku, 30. juni 1914.

studente, srednjoškolce, učitelje i pravoslavne svećenike.¹¹⁹

U proklamaciji upućenoj bosanskohercegovačkom stanovništvu, car Franz Joseph je istakao da je duboko pogođen činom jednog bezbožnog ubice koji je u glavnom gradu njegove voljene Bosne ubio njegovog nasljednika i nadu Monarhije, nećaka Franza Ferdinanda. Posebno je naglasio da je dirnut spontanom saučešćem svih konfesija Bosne i Hercegovine, pa je ovlastio sve korporacije i općine da izraze duboku zahvalnost stanovništvu.¹²⁰ Iznimne mjere u Bosni i Hercegovini zavedene su tako da su najprije Zakonskom naredbom Zemaljske vlade, od 26. jula 1914., suspendovane pojedine odredbe zemaljskog statuta koje su se nalazile na snazi od 17. februara 1910., što je dalo pravnu osnovu za uvođenje iznimnih mjera na osnovu Zakona o iznimnim mjerama od 5. marta 1910. One su objavljene u više naredbi Zemaljske vlade. Naloženo je za cijelu zemlju da oružnički listovi, objavom ove odredbe, gube važnost i da su svi vlasnici oružja dužni u roku od 8 dana da ga prijave nadležnom organu sigurnosti. Oni koji su posjedovali eksploziv, morali su u roku od 24 sata da ga prijave političkim organima. Za neizvršavanje ove odredbe bila je predviđena kazna do 2.000 kruna i pokretanje postupka pred vojnim sudom. Kazneno zakonodavstvo nad osobama koje su se, nakon stupanja na snagu naredbe, u Bosni i Hercegovini bavile nedozvoljenim poslovima, sarađivali i dogovarali sa neprijateljem, prekršili zakletvu o vojnoj službi ili se nisu odazvali pozivu na službu – učinili su krivično djelo, zbog čega su predati vojnim sudovima, koji su bili nadležni samo za ta djela, tako da druga kažnjiva djela nisu uzimana u obzir.¹²¹ Periodična štampa mora-

la je članak za objavljivanje dostaviti na uvid vojnim ili političkim organima 6 sati prije izlaska lista iz štampe, a neperiodična 8 dana ranije. Njena prodaja i rasturanje ograničeno je u vremenu od 12. do 21 sat. Sve publikacije iz Srbije i Crne Gore su zabranjene.¹²²

Iznimne mjere objavljene su u više naredbi Zemaljske vlade kao što su Naredba o ograničavanju za putne isprave, prijavljivanje, slobodu kretanja, udruženja i okupljanja, Naredba o sprječavanju bježanja vojnih obveznika preko granice, Naredba o ograničenju nošenja oružja i prometa oružjem, Naredba o stavljanju građanskih lica pod vojnu vlast, Naredba o pooštavanju kaznenog postupka za Bosnu i Hercegovinu i ukidanje porotnika na sudovima, Naredba o uvođenju cenzure na pošti i ograničenju i nadziranju telegrafskog saobraćaja.¹²³

Na memorandum cara Franje Josipa I, koji je naglašavao riješenost bečkog dvora da Srbiju izoluje, umanjuje i isključuje kao faktor sile, njemački car Wilhelm II je u slučaju sukoba sa Rusijom obećao bezuslovnu pomoć. Ministar vanjskih poslova grof Berthold je 7. jula sazvao sjednicu Ministarskog savjeta na kojoj su se svi prisutni složili da diplomatski uspjeh Monarhije, čak i kada bi se završio porazom Srbije, ne bi imao veću vrijednost. Zbog toga je zaključeno da Srbiji treba uputiti zahtjev u formi ultimatum, koji unaprijed pretpostavlja odbijanje i time otvara put za radikalno rješenje. Nakon odluka Ministarskog savjeta, uslijedio je rad Beča i Berlina na

119 ÖUAP, Bd VIII, 9.997, Nota ministra rata Zajedničkom ministarstvu finansija, 2. juli 1914.

120 ABH, ZMF, Präs. BH, 787. Proklamation für BH Bevölkerung von S. Mayestät, 2. juli 1914.

121 ABH, ZMF, Präs. BH, 1.059. Verordnung des Landeschef für Bosnien und der Hercegovina und Arméinspektors in Sarajevo über die zeitweilige Un-

terstellung von Zivilpersonen unter die Militärstrafgerichtsbarkeit, Zemaljska vlada Sarajevo, 24. juli 1914. Kažnjivim djelima smatrani su: veleizdaja (§ 111-115 Vojnog krivičnog zakona), uvreda cara (§ 140) i članova careve porodice (§ 141), ometanje javnog reda i mira (§ 142), ustanak (§ 144-148), pobuna (§ 149-151), javno nasilništvo (§ 302), proširenje glasila (§ 338-342), ubistvo (§ 209-213), pljačka (§ 253), učešće u pljački (§ 268-269), podmetanje požara (§ 242-246).

122 Armée-Verordnungs-Blatt, Normalien, 19. juli 1914, Nr 41, Wien 1914.

123 Sarajevski list, br. 155, 26. juli 1914, 1.

izradi memoranduma, koji je držan daleko od javnosti.¹²⁴

Diplomatski predstavnici Monarhije u Petrogradu, Parizu, Londonu, Rimu i Carigradu upoznali su, 24. jula, njihove vlade sa poduzetim koracima Monarhije i sadržaju ultimatumu. Nakon što je predsjednik Ministarskog savjeta Srbije Nikola Pašić predao notu da srpska vlada odbija da se izvrši istraga o atentatu na njenoj teritoriji, austrougarski poslanik u Beogradu je, kratko nakon predaje srpskog odgovora, saopćio da sadržaj note ne zadovoljava i da će poslanstvo isti dan napustiti Beograd. Nakon isteka ultimatumu, Srbija je počela sa mobilizacijom, jer se očekivalo da će objava rata uslijediti za nekoliko sati.¹²⁵ Dan prije izbijanja rata, imenovana je Vrhovna komanda balkanskih oružnih snaga. Njen komandant ovlašten je da operacije na Balkanu vodi samostalno. Imajući u vidu predstojeću ofanzivu na Srbiju, donijeta je odluka da se u slučaju stupanja na neprijateljski teritorij, civilna i vojna uprava prenosi na vojne komandante balkanskih oružnih snaga.¹²⁶ Predznak skorog izbijanja rata bilo je i sklanjanje porodica oficira iz Bileće i Trebinja.¹²⁷ Kad je postalo izvjesno da je izbijanje rata već gotova stvar, car Franz Joseph je 31. jula izdao ovlaštenje Vrhovnoj komandi da se sva utvrđena mjesta u Bosni i Hercegovini i Dalmaciji, kao i utvrđenje Petrovaradin prevedu u ratno stanje.¹²⁸ Mobilizacije mjere obuhvatile su ne samo oružanu silu, nego i privredu, industriju, poljoprivredu, saobraćaj i medije, kojima je pripala glavna uloga u kreiranju javnog mnijenja.

U svim dijelovima Monarhije slike su bile gotovo iste. Od miliona onih koji su se odu-

ševljavali za buduće pobjede, malo ko je ranije vidio ratište. Vjerski dostojanstvenici su blagosiljali vojnike koji su odlazili u rat bez jasnog cilja, a vojne koračnice su trebale biti putokaz za njihov put u nepoznato. Noću, 4. augusta, kada je istekao britanski ultimatum i počeo svjetski rat, Sir Edward Grey, stojeći na prozoru svoje sobe u Foreign Officeu, rekao je jednom prijatelju: *Svijetla se gase svugdje u Evropi. Za našeg života nećemo vidjeti da će se ponovo upaliti.*¹²⁹

Na početku Prvog svjetskog rata ispoljio se fenomen čije će se posljedice osjećati sve do danas – prerastanje kod bosanskohercegovačkih Srba elitnog nacionalizma u masovni.

Ofanziva prema Sarajevu nalazila se ranije u strateškim koncepcijama srpskog Generalštaba, ali se njen domet ograničio na vezivanje i markiranje austrougarskih snaga. Ofanzivni karakter pokazuju zadaci četničkih odreda.¹³⁰ Podizanje ustanka u Bosni i Hercegovini ulazilo je u planove vojnih krugova Srbije. Nakon izbijanja rata, donijeta je uputa za izvođenje četničkih aktivnosti u ratu protiv austrougarskih vojnih snaga, koju je sastavio pukovnik Dimitrijević-Apis. Ovim dokumentom predviđeno je da, u slučaju ofanzive, četnički odredi pređu na teritorij Bosne i Hercegovine i tamo posluže kao jezgro za podizanje ustanka u području gdje žive pravoslavci i to pravcima u sjevernoj Bosni planinom Majevicom, Kozarom i Banijom; u srednjoj Bosni planinom Zvizdom preko Crljevice i Grmeča; u južnoj Bosni planinom Treskavicom preko Raduše i Grmeča. Četničkim odredima Vrhovna komanda srpske vojske povjerila je izvršavanje specifičnih vojnih zadataka, u prvom redu aktivnosti gerilske prirode. Za vrijeme ofanzivnih operacija, četnici su trebali nastupati kao prethodnica i izvidnica redovne srpske vojske, sa zadatkom da upadaju na teritoriju

124 Dorst Klaus-Wünsche Wolfgang, Der ersten Weltkrieg. Erscheinung und Wesen, Berlin 1989, 44.

125 Ibid., 45.

126 KA-W, KM, AOK, Op. Nr 5, Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 27. juli 1914.

127 Ibid., Op. Nr 43, Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 27. juli 1914.

128 Ibid., Op. Nr 95, Ministarstvo rata Vojnoj komandi Sarajevo, 31. juli 1914.

129 Horvat Josip, Prvi svjetski rat, Zagreb 1967., 152.

130 O ulozi četnika u vrijeme Balkanskih ratova i prije vidi šire u: Šehić Nusret, Četništvo u Bosni i Hercegovini (1918.-1941.), Sarajevo 1971., 13-39.

koju kontroliše austrougarska vojska i da je napadaju s leđa, kao i da u njenoj pozadini napadaju i razaraju komunikacije, velike pokretne ustanove, vrše obavještajnu službu i sl. Osnovni cilj bio je zbuniti neprijatelja, prisiliti ga da rasturi svoje snage i time oslabi njegovu napadačku moć. Za vrijeme povlačenja srpske vojske, četnici su se trebali zadržati na okupiranoj teritoriji u pozadini neprijateljske vojske, da napadaju i razaraju mostove, pro-puste, telegrafске i telefonske linije, komoru i dr. Od preostalog stanovništva trebalo je obrazovati nove čete. Preko specijalno organiziranih obavještajnih kanala četnici su morali ostvariti vezu sa redovnom srpskom vojskom. Najpouzdaniji četnici, uključeni u specijalne grupe, dobili su zadatak da organizuju atentate na više oficire austrougarske vojske. Na frontu, četnički odredi trebali su obavezno nastupati ispred armije ili na njenim bokovima, a nikako u pozadini njenih jedinica.¹³¹ Pojedine čete Zlatiborskog i Gornjačkog odreda operisale su u toku 1914. na teritoriji Bosne, na području Vlasenice, Olova, zatim su nastupale prema Srebrenici, Han Pijesku, Palama i dopirale u neposrednu blizinu Sarajeva. U mjestima do kojih su prodirale srpske i crnogorske snage četnicima su se priključivali tamošnji stanovnici i ulazili kao dobrovoljci u ove odrede. Pokušaj da se akcijom četničkih odreda na području Bosne izazove ustanak nije uspio, stanovništvo koje je moglo da nosi oružje je internirano u unutrašnjost Monarhije ili je mobilisano i raspoređeno u radne odrede. Četnički odredi su stoga u onom području Bosne gdje su operirali uglavnom nailazili na starce, žene i djecu.¹³² Za vrijeme vojnih operacija uhvaćene komite su na licu mjesta strijeljane ili vješane. U mostarskom srezu ubijeno je 154, u duvanjskom 19, dok je u oba srezu u borbama

poginulo 36. U trebinjskom srezu obješeno je 78, a 30 je stradalo u borbama, dok je u bilećkom srezu 6 osoba strijeljano, a 6 obješeno.¹³³ U vladinim krugovima u Sarajevu smatralo se da se na brzu pacifikaciju pravoslavnog stanovništva nije moglo računati, ukoliko austrougarske snage ne budu odlučno djelovale na sprječavanju pokretanja ustanka. Od 28. juna do 15. avgusta kod centralnih sudova u Bosni i Hercegovini vođen je krivični postupak protiv 637 osoba. Nakon pronalazjenja lozničkog materijala, iz grupe talaca je uzeto ili novim hapšenjem u sarajevski zatvor sprovedeno nekoliko stotina osoba.¹³⁴ Iznenadujuće je bilo u kojoj mjeri se srpska ideja probila ne samo među inteligencijom nego i među seoskim stanovništvom. Vojni organi u trebinjskom okrugu poduzeli su kaznene mjere, pa su 12. avgusta obješeni Gujo Gudelj iz Pokrajčića, koji je davao signale crnogorskim trupama i pop Vid Parežanin iz Lastva-Korjenica, kao talac, zbog prelaska lastvanskih Srba Crnogorcima pri napadu na Trebinje. Dok je stajao pod vješalima, sa konopcem oko vrata, pop Parežanin je vikao: *Živjela Srbija, srpska vojska, srpski narod i velika Rusija*.¹³⁵ Takve scene i primjeri fanatizma pojačali su ubjeđenje da mu se može suprotstaviti samo silom. Protiv komita nije se uvijek postupalo konsekvantno. Isprva se nisu mogli razlikovati od redovnih trupa i mnogi su došli u zarobljeništvo. Tek kasnije nisu više tretirani kao vojnici. Sami nisu znali za šta se bore, priznajući samo da ih oficiri tjeraju naprijed.¹³⁶ Austrougarska uprava je

133 Slijepčević Pero, Napor Bosne i Hercegovine..., 396.

134 Mikić Đorđe, Veleizdajnički procesi u austrougarskoj politici u Bosni i Hercegovini, Zbornik radova s međunarodnog skupa Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916." održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci, Banjaluka, Institut za istoriju, 1987., 62.

135 ABH, ZMF, Präs. BH 1914., 1.410, Prepis izvještaja br. 320 od 13/8 1914., Krilo komande u Trebinju komandi žandarmerije.

136 Hauptmann Ferdinand, Präs. Anton, Dr Ludwig Thalloszky-Tagebücher, Zur Kunde Südosteuropas II/ 8, Graz, 1981, 430.

131 Ibid., 40; Jugoslovenski dobrovoljci 1914.-1918. Srbija, Južna Amerika, Severna Amerika, Australija, Francuska, Italija, Solunski front. Priredio Nikola B. Popović, Beograd 1980., 5.

132 Šehić N., Četništvo..., 41, nap. 97.

smatrala da sve to ukazuje da je ovdje riječ o tajnom i dugom pripremanju bosanskih Srba u veleizdajničkom smislu upravo za događaje koji su nastupili. *Oni su tako odgajani, jer je po logici teško pretpostaviti da bi običan neobrazovan seljak, čak i stare žene, mogli pružiti takve vojne usluge, a da prethodno nije dugo vremena bio na to pripreman.* Zbog toga dvorski savjetnik Grasl je predlagao da uprava ima za glavni zadatak da vaspitava narod kojim upravlja u duhu odanosti prijestolju i poštovanju zakona bez obzira na ličnost i da u svim administrativno-upravnim postupcima pokaže dobru namjeru i dosljednu čvrstinu, ali da u pogledu svih značajnih pitanja javnog života sama preuzima rukovođenje i prihvati svakog saradnika, no istovremeno da ne trpi nijednog suparnika u vođstvu. Za to je bilo potrebno svestrano obrazovano činovništvo koje je doraslo ovom zadatku. U tom pogledu trebalo je voditi računa da se isključi bilo kakav militaristički duh, a time i štetna protekcija koja ometa rad, tj. odavanje priznanja za zasluge svakom pojedincu. Da se tako radilo ne bi se desilo da među srpskim intelektualcima ima i danas nesumnjivo mnogo onih koji su u dubini srca na strani neprijatelja. Takve ljude lako može prepoznati svaki upravni činovnik, mada se oni pretvaraju i nastoje da se konkretno ponašaju tako da ih zakon ne može zakačiti.¹³⁷

Istraga vođena u Sarajevu protiv učesnika u atentatu, pokazala je svu oštrinu krize u prosvjetnom i školskim sistemu u Bosni i Hercegovini i razmjere omladinskog pokreta koji je negirao austrougarsku vladavinu. Austrougarske vlasti su vršile istrage, hapšile osumnjičene srednjoškolce i pripremale protiv njih sudske procese. Po shvatanju austrougarskih centralnih vlasti, u srednjim

školama u Bosni i Hercegovini došlo je do krize, otkazivanja discipline i međusobnih obračunavanja među učenicima.¹³⁸ Budući da su se godinama umnožavali ekscese školske omladine, za suzbijanje te pojave i njenih uzroka pokazale su se neodrživim iznimne mjere. Ustanovljeno je da su ekscese podsticali neprijateljski elementi koji su sistematski i najčešće protiv lojalnih elemenata u školskim tijelima djelovali i agitovali. Zbog toga su dopunjene odredbe drugog glavnog dijela, trećeg odjeljka Kaznenog zakonika za Bosnu i Hercegovinu. Za one kojima se dokaže krivica predviđena je kazna od 1 do 6 mjeseci, a ukoliko nije bosanskohercegovački zemaljski pripadnik, protjeravan je sa područja Monarhije.¹³⁹ Vojna komanda Mostar procijenila je da je srbofilska propaganda, koja je ranije otklanjana primjenom drakonskih mjera, nakon mobilizacije nastavljena u punom obimu. Kao potvrda takvog uvjerenja bili su davanje svjetlosnih signala srbijanskoj i crnogorskoj vojsci, kao i raspoloženje pravoslavnog stanovništva koje je otvoreno pokazivalo radost i nakon najmanjeg znaka neuspjeha austrougarskog oružja, što je praćeno raznim glasinama. Usljed toga je vojna komanda zahtijevala poduzimanje preventivnih mjera u većem obimu. Prije svega, trebalo je iz zemlje protjerati neprijateljske elemente a zabraniti iseljavanje svog stanovništva koje dolazi iz balkanskih zemalja. Svi ma koji su neprijateljski raspoloženi prema državi trebalo je konfiskovati imanja. Zbog znakova stalnih nemira školske omladine, trebalo je donijeti zakon koji će vrijediti za cijelu zemlju. Sve narodne škole u Bosni i

137 Šljivo Galib, Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere, Zbornik radova s međunarodnog skupa Veleizdajnički proces u Banjaluci 1915-1916. održanog 25-27. septembra 1986. godine u Banjaluci, Banjaluka, Institut za istoriju, 1987., 138.

138 Kapidžić Hamdija, Austrougarske centralne vlasti i omladinski pokret u Bosni i Hercegovini neposredno poslije sarajevskog atentata, Glasnik arhiva i Društva arhivskih radnika BiH, IV-V, Sarajevo 1965., 398.

139 ABH, ZMF, PräS. BH 1914, 1078. Entwurf eines Gesetzes womit die Bestimmungen des zweiten Hauptstückes des dritten Teiles des Strafgesetzes ergänzt werden. Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo 26. juli 1914.

Hercegovini, Dalmaciji i Slavoniji trebalo je pretvoriti u vojne škole, a konačno raspustiti sva sokolska udruženja. Ponovno regulisanje aktivnosti udruženja vršilo bi se pod kontrolom vojno-teritorijalnih oblasti, a odobrenje za njegovu aktivnost bilo bi uslovljeno doprinosom mobilizaciji. Predloženo je da se prošire streljačka društva i da im se daju posebne privilegije. Svi pravoslavni duhovnjaci morali bi studij završiti u zemlji. Neodložnim zadatkom smatrano je ukidanje ćirilice u javnom saobraćanju, u udžbenicima i upotreba u uredima.¹⁴⁰

Petnaest dana prije nego što je smijenjen, general Potiorek je 15. decembra u izvještaju upućenom Zajedničkom ministarstvu finansija opravdavao oštre mjere koje su poduzele u Bosni i Hercegovini nakon sarajevskog atentata. U njemu je konstatirao da je, poslije saznanja stečenih posljednjih mjeseci, uspjelo da se većina pravoslavnog stanovništva pridobije za državnu ideju, šta više, uočene pojave na svim područjima uprave su pokazale da prevratnički duh i nelojalnost nisu zastupljeni samo kod nekih egzaltiranih političara, nego je taj duh uhvatio korijen u do tada neslućenim razmjerama u svim slojevima stanovništva. Veći dio svećenstva, učitelja u konfesionalnim školama i ostale inteligencije slobodnih zanimanja, kao i gradskih gazda, inficiran je ovim duhom pa se čak mnogostruko proširio i među zemaljskim činovnicima i namještenicima svih kategorija, uprkos njihovoj zakletvi na službu. Konzervativno i lojalno stanovništvo zavedeno je od iredentističkog pokreta, prilazeći u graničnom području u cijelosti sa oružjem srpskoj vojsci. Po Potiorekovom mišljenju, proces atentatorima je pokazao da je Srbija raspirila nacionalne strasti Srba u Bosni i Hercegovini i podstakla njihove megalomanske aspiracije. Optuživao je *Sla-*

venski jug i iz njega izraslu *Narodnu odbranu*, koja je sve kulturne institucije Srba pretvorila u oruđe svog političkog cilja. Kao glavni razlog jačanja srpskog nacionalizma Potiorek je navodio popustljivost uprave prema zahtjevima Srba u ranijem periodu, naročito nakon završenog autonomnog pokreta za crkveno-školsku samoupravu. Davanje Statuta o crkveno-školskoj autonomiji ocjenjivao je kao fatalnu grešku uprave, jer je to dovelo do uspostave nacionalne crkve i škole i do izgradnje takve svijesti kod Srba da se oni više nisu osjećali kao Bosanci pravoslavne vjere i pripadnici Monarhije, nego kao poseban privilegovani elemenat koji smatra da ima pravo na separatističke aspiracije, čime je stvorena vrlo prikladna platforma za subverzivnu djelatnost.¹⁴¹

Interpretacija historije Prvog svjetskog rata u okviru jugoslavenske države je bila instrumentalizovana do krajnjih granica, proizvedeći u kriznim vremenima užasan učinak. Postavlja se pitanje gdje su korijeni takvih interpretacija. Djelimičan odgovor daje nam i slijedeća činjenica: Osim socijalnih momenta važno mjesto u kompleksu faktora koji su usložnjavali prilike u Monarhiji, 1918. godine, zauzimala je i propagandna aktivnost sila Antante. Prema projektu njene međunarodne komisije za propagandu, na kongresu naroda austrougarske Monarhije, održanom u Rimu od 8. do 10. aprila 1918. donijete su odluke o načinu širenja propagande među austrougarskim trupama, kao i o slanju pacifista i defetista, sposobnih da djeluju na javnost, pomaganjem različitih komiteta u Parizu i Londonu i pomaganjem nacionalističke agitacije u Habsburškoj Monarhiji.¹⁴² Jugoslavenska sekcija Komisije je trebalo da propagira etničko i jezičko jedinstvo Jugo-

140 ABH, ZMF, Präs. BH, 1914, 1.996. Milit. Kommando Mostar, 19. novembar 1914., Zemaljska vlada Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo 29. novembar 1914.

141 ABH, ZMF, Präs. BH 1994, 1914, Izvještaj šefa Zemaljske vlade Zajedničkom ministarstvu finansija, Sarajevo 15. decembar 1914.

142 Bogumil H r a b a k, Jugosloveni zarobljenici u Italiji i njihovo dobrovoljačko pitanje 1915.-1918. godine, Novi Sad 1980., 166.

slavena, Krfsku deklaraciju i stvaranje jugoslavenske države, da piše o veleizdajničkim procesima, o jugoslavenskim žrtvama da bi se zadovoljile njemačke ambicije, o zločinima koje su počinile austrougarske vlasti...¹⁴³ Upravo su te i takve teme našle mjesto u historijskoj nauci, dok su druge dodirnete samo fragmentarno. Njihov produkt bilo je i djelo V. Čorovića *Crna knjiga*, koje će sve do najnovijih vremena proizvoditi užasne učinke. U vrijeme kada je trebalo izvršiti homogenizaciju nacije u cilju ostvarenja određenih političkih ciljeva, objavljena je 1989., a predstavljala je glavni izvor i za druga, brojna djela koja su se bavila ovom problematikom.¹⁴⁴ Osim toga, korištena je kao glavni izvor za brojne natpise u štampi, koja je predstavljala ključni kreativni elemenat javnog mnijenja.

Umjesto zaključka: Percepcija Sarajevskog atentata

U bosanskohercegovačkoj i jugoslavenskoj, pa i stranoj literaturi gotovo svi koji su pisali o *Sarajevskom atentatu*, njegovim učesnicima i saučesnicima, navodili su kako su svi oni bili članovi *Mlade Bosne*.¹⁴⁵ Pojam *Mlada Bosna* je tek nakon završetka Prvog svjetskog rata ušao u upotrebu, prije svega iz ideoloških razloga, povezujući se sa činjenicom da je Sarajevski atentat pozitivno djelovao na stvaranje jugoslavenske države. O pojmu *Mlade Bosne* bilo je i drugačijih mišljenja. Veselin Masleša je smatrao da je to u stvari bila *srpska Mlada Bosna*, što je na nekoliko mjesta u svom djelu manje ili više otvoreno i navodio.¹⁴⁶ Na kraju, nakon disolucije Jugoslavije i uvođenja

odlikovanja Republike Srpske, Zlatne i srebrene medalje za hrabrost (medalja Gavrilo Princip) može se ocijeniti koliko je Masleša pravilno ocijenio njen karakter.

Pet spomen ploča od kojih je dio sačuvan i nalazi se u muzejima, ujedno je i svjedočanstvo o percepciji Sarajevskog atentata. Ubrzo nakon atentata u Sarajevu je bio osnovan Odbor za podizanje spomen-ploče na mjestu gdje su poginuli Franz Ferdinand i Sofija. Osam mjeseci kasnije, 8 aprila 1916. godine, na zgradi ispred koje je pucao Gavrilo Princip otkrivena je spomen-ploča od crnog labradorskog mermera. S gornje strane, u sredini, bila je postavljena kruna u kojoj je stalno gorjelo kandilo, te i noću osvjetljavalo ploču, na kojoj je zlatnim slovima bilo napisano:

28. VI. 1914.

POGINUŠE NA OVOM RASKRŠĆU
MUČENIČKOM SMRĆU OD UBOJNIČKE RUKE
PRIJESTOLONASLJEDNIK NADVOJVODA
FRANJO FERDINAND I SUPRUGA MU
VOJVOTKINJA SOFIJA HOENBERG

Spomen ploča je trebalo da samo privremeno obilježi mjesto atentata, dok se ne podigne trajni spomenik. On je otkriven 28. juna 1917. Sastojao se iz tri dijela. Na ulazu, sa obale na Latinsku ćupriju, sa lijeve strane, na postamentu–izdizala su se dva visoka mermerna stupa, sa krunama na vrhu i nišom u podnožju. Pozadi, na postamentu, od strane Miljacke, krupnim slovima bilo je urezano: 28. juna 1914.¹⁴⁷ Preko puta spomenika, na desnoj strani mosta, podignuta je betonska klupa antičkog oblika, koja je i danas na istom mjestu, ali je natpis: Siste viator! (stani putniče), nakon Prvog svjetskog rata izbrisan. Treći dio spomenika je bila željezna ploča, ugrađena u pločniku ulice na mjestu atentata. U sredini ploče bio je dugački križ i oko njega latinski natpis: FRANCISKUS FERDINANDUS ARCHIDUX EJUSQUE UXOR DUCISSA SOPHIA DE HOENBERG HOC LOCO

143 Ibid., 167.

144 Vladimir Čorović, *Crna knjiga*. Patnje Srba Bosne i Hercegovine za vreme svetskog rata 1914-1918, Beograd, 1920.; Beograd 19892; Beatović Đorđe i Mićunović Dragoljub, *Veleizdajnički procesi Srbima u Austro-Ugarskoj*, Beograd 1989.; Banjanin Jovan, Južni Sloveni u Austrougarskoj i rat, Beograd 1989;

145 Popović C., *Oko Sarajevskog atentata*, 226

146 Ibid.

147 Ibid., 239

DIE 28. JUNI 1914. VITAM ET SANGVINEM FUD ERUNT PRO DEO PATRIA (U prevodu: *Franjo Ferdinand nadvojvoda i njegova supruga Sofija od Hoenberga na ovom mjestu dana 28. juna 1914. dadoše život i krv za Boga i otadžbinu*). Spomenik je odmah nakon završetka rata, 1918., uklonjen, kao i obje ploče, ona na zidu i ona na ulici¹⁴⁸.

Za vrijeme Kraljevine SHS/ Kraljevine Jugoslavije, spomen ploča atentatorima otkrivena je 2. februara 1930. godine na zgradi ispred koje su ubijeni Ferdinand i Sofija. Pod kakvim okolnostima se to odigralo svjedoči činjenica da je *sarajevska štampa* naknadno, tek trećeg dana prenijela tu vijest Agencije *Avala* iz Beograda. Na bronzanoj spomen ploči je bilo urezano:

NA OVOM ISTORIJSKOM MJESTU

GAVRILO PRINCIP

NAVIJESTI SLOBODU

NA VIDOVDAN 15. (28.) JUNA 1914.

Nakon Drugog svjetskog rata, u okviru *Prvog kongresa omladine Bosne i Hercegovine*, omladinac iz Bosanskog Grahova Borko Vukobrat otkrio je spomen ploču, na kojoj je zlatnim slovima, ispod petokrake zvijezde, u blijedoplavičastom mermeru bio uklesan sljedeći tekst:

148 Glavni dio spomenika, medaljon, nalazi se u Umjetničkoj galeriji Bosne i Hercegovine, jedan stub se nalazi u blizini Sarajeva a drugi u Trebinju, oba u privatnom posjedu.

**U ZNAK VJEČITE ZAHVALNOSTI
GAVRILI PRINCIPU I NJEGOVIM
DRUGOVIMA**

**BORCIMA PROTIV GERMANSKIH
OSVAJAČA**

**POSVEĆUJE OVU PLOČU
OMLADINA BOSNE I HERCEGOVINE
SARAJEVO 7. MAJA 1945.¹⁴⁹**

U toku 1952. godine, Narodni odbor grada Sarajevo donosi odluku da se prostorije bivše bakalske radnje Morica Silera, ispred koje je Princip pucao, adaptiraju za Muzej. Idejne projekte unutrašnjih i vanjskih radova izradio je Juraj Najdhart. Spolja na zidu, ispred kojeg je stajao Gavrilo Princip kad je izvršio atentat, nije ugrađena posebna ploča, nego je u fugovanom zidu koji imitira kamene ploče pri dnu uklesano:

SA OVOGA MJESTA

28 JUNA 1914

GAVRILO PRINCIP

SVOJIM PUCNJEM

IZRAZI NARODNI

PROTEST PROTIV

TIRANIJE I VJEKOVNU

TEŽNJU NAŠIH NARODA

ZA SLOBODOM

Kad je 1953. godine otvoren Muzej Mlade Bosne, ploča je skinuta. i čuvala se u zbirci tog muzeja.¹⁵⁰

149 Popović C, *Oko Sarajevskog atentata...*, 241.

150 Ibid., 242

Prilog: Kaznena stvar protiv Gavrila Principa i drugova zbog zločina veleizdaje¹

Optužnica

Državno odvjetništvo u Sarajevu tuži:

Gavrila Principa sina Petrova rodom iz Oblaja kod Grahova, kotar Livno, u zadnje vrijeme nastanjena u Sarajevu, srpsko-pravoslavne vjere, 20 godina stara, đaka više gimnazije, neoženjena, neporočna;

Nedjeljka Čubrilovića sina Vasina rodom iz Sarajeva, nadležna u Trebinju, 19 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjena, tipografa, neporočna;

Trifka Grabeža sina Đorđina iz Pala kod Sarajeva, 18 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjena, đaka više gimnazije, već kaznita zbog prestupka na 345. k.z. sa 14 dana zatvora;

Vasu Čubrilovića pok. Jove rodom iz Bosanske Gradiške, nastanjena u zadnje vrijeme u Sarajevu, srpsko-pravoslavne vjere, 17 godina stara, đaka više gimnazije, neoženjena, neporočna;

Cvjetka Popovića sina Đurina, rodom iz Prnjavora u zadnje vrijeme nastanjena u Sarajevu, 18 godina stara, đaka preparandije, neporočna;

Danila Ilića sina Ilije iz Sarajeva, 24 godine starog, srpsko-pravoslavne vjere, bivšeg učitelja, sada novinara, neporočna;

Ivu Kranjčevića sina Đurina iz Sarajeva, 19 godina stara, rimo-katolika, neoženjena, đaka trgovačke akademije, neporočna;

Lazara Đukića sina Stevana rodom iz Ključa nastanjena u zadnje vrijeme u Sarajevu, 18 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, đaka preparandije, neporočna;

Veljka Čubrilovića rodom iz Bosanke Gradiške, nastanjena u zadnje vrijeme u Priboju, kotar Zvornik, sada u istražnom zatvo-

ru, 28 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, oca 1 djeteta, učitelja, već kažnjena zbog prestupa 345. k.z. Sa 20 K globe;

Mitra Korevića², pok. Pere iz Tobuta, kotar Zvornik, 60 godina starog, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, oca 4 djece, težaka, neporočna;

Neđu Kerovića sina Mitrova iz Tobuta, kotar Zvornik, 28 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, oca 2 djece, težaka, neporočna;

Jovu Kerovića sina Mitrova iz Tobuta, kotar Zvornik, 30 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, oca 5 djece, težaka, već kaznita zbog prestupka po 429.k.z. Sa 2 dana zatvora;

Blagoju Kerovića sina Mitrova iz Tobuta, 34 godine stara, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, oca 3 djece, težaka, neporočna;

Cvijana Stjepanovića sina Ilijina iz Tobuta, 37 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, oca troje djece, težaka, neporočna;

Mihajla (Miška) Jovanovića sina Pere iz Tuzle, 36 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, bez djece, posjednika, neporočna;

Branka Zagorca sina Pere, rodom iz Kadine vode, nastanjena u Sarajevu, 18 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjena, šaka trgovačke akademije, neporočna;

Marka Perina sina Jakova rodom iz Nevesinja, nastanjena u Sarajevu, 17 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, đaka više gimnazije, neoženjena, neporočna;

Mikolu Forkapića, sina Lukina, iz Trebinja, u zadnje vrijeme nastanjena u Sarajevu, 19 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, đaka preparandije, neoženjena, neporočna;

Dragana Kalembera, sina Radoslava iz Reljeva, nastanjena u Sarajevu, 16 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjena, đaka više gimnazije, neporočna;

1 Arhiv Bosne i Hercegovine, Zbirka otkupa i poklo-
na, Inv. Br. 690.

2 Treba da stoji Kerovića. Dokument se nalazio u posebnoj zbirci, u čeličnom sefu, pa je gotovo bio nedostupan istraživačima.

Miću Mičića pok. Đoke iz Janje, kotar Bijeljina, 26 godina staro, srpsko-pravoslavne vjere, neoženjena, pekar, pismena, već kaznita radi zločina 228.k.z. sa tri nedjelje tamnice;

Jakova Milovića pok. Vasilije rodom iz Boderišta, kotar Gacko, nastanjena u zadnje vrijeme u Obriježu, kotar Bijeljina, 43 godine stara, srpsko-pravoslavne vjere, udovica, oca petero djece, težaka, nepismena, neporočna;

Obrena Miloševića pok. Miloša iz Gornje Trnove, kotar Zvornik, 38 godina stara, srpsko-pravoslavne vjere, oženjena, oca četvero djece, težaka, nepismena, neporočna;

Da su izveli slijedeća djela smjerajuća na to, da se na silu izmjeni opseg područja zemalja Austro-Ugarske monarhije, da se naime Bosna i Hercegovina otrgne od monarhije i pripoje kraljevini Srbiji.

Gavrilo Princip, Nedjeljko Čabrinović, Trifko Grabež, Vaso Čubrilo i Cvjetko Popović: da su na poticaj članova poznatog društva "Narodna Odbrana" u Beogradu i dobivši otalen bombe, nabijene eksplozivnim materijalom, koje potiču iz državnog arsenala u Kragujevcu, brovning-pištolje i municiju, kao i uputu u baratanju tim stvarima, dana 28 juna 1914. godine u Sarajevu u dogovorenom savezu i u društvu sa (umaklim) Muhamedom Mehmedbašićem oboružani tim bombama i pištoljima, rasporedom na više mjesta istodobno zasjeli Njeg. c. i kr. Visost prestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferdinanda i suprugu mu Njenu Visost vojvotkinju Sofiju od Hohenberga u namjeri, da ih usmrte. Kada se je Njegova carska Visost sa pratnjom u automobilu provezla uz Apelovu obalu, da je prvi Nedjeljko Čabrinović iznenada prema tome automobilu bacio bombu, koja je prsnula, ali slučajno cilj promašila, nu pošto je ondje bilo sakupljeno mnogo gledaoca to je prouzročilo veliku opasnost za tjelesnu sigurnost i život ljudi, i mnogima nanio teških i lakih ozleđa. Kada je malo kasnije automobil Njegove car. i kralj. Visosti naljegao na mjesto, i gdje se nalazio

Gavrilo Princip, da je ovaj iznenada ispalio dva hica iz brovning-pištolja, te je pogodio jednim Njegovu car. i kralj. Visost nadvojvodu, a drugim Njezinu Visost vojvotkinju od Hohenberga, tako, da je odatle nastala smrt istih.

Danilo Ilić, da je dana 15. juna 1914. preuzeo od Mihajla Jovanovića u Doboju bombe i pištolje, kojima je 28. juna izvršen atentat na prijestolonasljednika znajući, da su bile iz Srbije u tu svrhu donešene, prenio ih u Sarajevo i sakrio u svojoj kući, nagovorio Mehmeda Mehmedbašića, da neposredno sudjeluje u tom atentatu, a Lazara Đukića, da mu nađe još dva druga za izvedenje iz toga, i kad mu je ovaj našao Vasu Čubrilo i Vaso Cvjetka Popovića, da ih je podučavao u baratanju s bombama i brovning-pištoljima, te je zatim dana 27. i 28. juna 1914. među Gavrila Principa, Nedjeljke Čabrinovića, Trifka Grabeža, Vasu Čubrilo i Cvjetka Popovića bombe i pištolje podijelio i svakome dao uz to po jednu količinu ciankalia u svrhu, da se otruju ako ne uspiju ubiti se, da je na ovaj način poticanjem, nabavljajući sredstva i upućivanjem pomogao, da se atentat zaista izvrši.

Mihajlo Jovanović, da je primio dana 3. juna 1914. od Cvijana Stjepanovića i Neđe Kerovića bombe i pištolje s municijom, s kojim se oružjem imao kako mu je poznato bilo, da izvede spomenuti atentat, sakrio to oružje na tavanu svoje kuće, a onda ga usljed sporazuma sa Gavrilom Principom i Trifkom Grabežom 15. juna t. g. prenio u Doboj i tamo ga izručio Danilu Iliću, te je tako i on nabavljanjem sredstava pomogao, da se je atentat izvrši.

Mićo Mičić, Jakov Milović, Obren Milošević, Veljko Čubrilo i Mitar Kerović, Neđo Kerović, Jovo Kerović, Blagoje Kerović, Cvijan Stjepanović: da su, znajući, da Gavro Princip i Trifko Grabež kane izvesti umorstvo na prijestolonasljedniku, te znajući, da ovi nose u tu svrhu bombe i streljivo oružje iz Srbije, ovima, da se taj čin zaista izvrši, pomogli, a naročito, da su 1. juna 1914. Mićo

Mičić i Jakov Milović odveli Gavrilu Principa i Trifka Grabeža od srpske granice na Drinu, preko Drine do Trnove u kuću Obrena Miloševića.

Obren Milošević da je iste 2. juna t. g. primio Trifki Grabežu i Gavrilu Principu za prenos bombi i pištolja dao konjske bisage i krpe, te ih zajedno sa Jakovom Milovićem po njihovom zahtjevu odveo u Priboj do Veljka Čubrilovića kojega su na putu našli;

Veljko Čubrilović, da je opet odveo Trifka Grabeža i Gavrilu Principa kući Mitra Kerovića i uputio Mitra, Jovu, Blagoju i Neđu Kerovića te Cvijana Stjepanovića, da Principa i Grabeža preuzmu, na konak prime i prehrane, te odvedu u Tuzlu i predadu Mihajlu Jovanoviću, kojemu je u tu svrhu napisao posebno pismo;—Mitar, Jovo, Blagoja i Neđo Kerović te Cvijan Stjepanović, da su opet Gavrilu Principa i Trifka Grabeža primili 2.juna 1914. na konak i prehranu, te da su Neđo Kerović i Stjepanović Grabeža i Principa kolima Mitra Kerovića odvezli 3.juna 1914. u Tuzlu, nosili bombe i oružje u pripašajima, te predali stvari i njih predstavili Mihajlu Jovanoviću zajedno sa pismom Veljka Čubrilovića.

Lazar Đukić, da je tečaj mjeseca juna 1914. naumice posredovao, da se je Danilo Ilić sa Vasom Čubrilovićem upoznao i prouzročio, da je Čubrilović učestvovao u atentatu na prijestolonasljednika Franju Ferninanda i suprugu mu vojvotkinju od Hohenberga, što mu je i uspjelo, da je dakle i on nabavljajući sredstva pomogao, da se je to djelo zaista izvršilo;

Ivo Kranjčević, da je isto tako pružanjem pomoći k izvršenju tog zlodjela doprinjeo, naime, da se je tečajem mjeseca juna 1914. ogovorio sa Vasom Čubrilovićem, da će mu do atentata sakriti bombe, ako bi ih Čubrilović prije dobio, a na 27. juna t. g. opet s njim dogovorio, da će poslije atentata od njega primiti i sakriti oružje, koje bi mu preostalo, što je zaista i učinio, jer da je iza atentata preuzeo od Vase Čubrilovića bombe i pištolje i sakrio

najprije kod Franje i Angele Sadilo, te Ivana Momčinovića, a onda kod svoje kuće;

Branko Zagorac, Marko Perin, Dragan Kalember i Nikola Forkapić: da su početkom mjeseca juna 1914. doznajući od Vase Čubrilovića da će se izvesti atentat na prijestolonasljednika Franje Ferninanda razgovarali se o tome u više puta s Vasom Čubrilovićem, pri čemu su dana 27. juna t. g. Perin i Kalember dapače opipali kod istog Čubrilovića oružje, što ga je bio imao uzase, obačali mu da ga neće odati, a Zagorac da je na poziv Čubrilovića obećao pristupiti revolucionarnoj stranci, te su time Čubrilovića, podržavajući u njemu raspoloženje za namjeravano djelo, poduprli, da sa svojim drugovima atentat izvrši, da su dakle svi spomenuti počinili neposrednim sudjelovanjem odnosno kao začetnici i poticatelji zločinstvo veleizdaje po 111., sl. b kz., kažnjivo po 112., sl. b ad 1kz.—kod Nedeljka Čabrinovića, Trifka Grabeža, Vase Čubrilovića, Cvjetka Popovića, Ive Kranjčevića, Lazara Đukića, Branka Zagorca, Marka Perina, Dragana Kalembera i Nikole Forkapića—s obzirom na propis 90. kz. teškom tamnicom od dvadeset godina.

Ivana Momčinovića, pok. Antuna rodom iz Kreševa, nastanjena u Sarajevu, 67 godina stara, rimo-katolika, udovca, oca troje djece, cipelara, neporočna;

Franju Sadila, pok. Josipa, rodom iz Požege, nastanjena u Sarajevu, rimo-katolika, 40 godina stara, oca jednog djeteta, stolara, pismena, bez imetka, neporočna;

Angelu Sadilo rođenu Momčinović, rodom i stojbinom iz Sarajeva, 31.godinu stara, rimo-katolkinja, udatu, majku jednog djeteta, suprugu Franje Sadile, domaćicu, pismenu, neimućnu i neporočnu;

Da su dana 28. juna 1914. iza počinjenog zasjednog umorstva na prijestolonasljedniku Franju Ferninandu i supruzi mu vojvotkinji od Hohenberga, znajući o tome zločinstvu, primili od Ive Kranjčevića i sakrili u svojoj kući bombe i brovning-pištolju, koje je, kako im je poznato bilo Vaso Čubrilović trebao,

da upotrijebi kod tog atentata, te su time nastojali, da zataje pred poglavarstvom, koje je zato propitavalo znakove, po kojima su se počinitelji gornjega opisanog zločina mogli da pronađu tj. hotimice nastojali zapriječiti ili barem otežcati, da se ti znaci ne mogu doznati, čime da su počinili zločinstvo pripomoći dane zločincima sakrivanjem po 296. kz. kažnjivo po 297. kz.

Državno odvjetništvo stoga predlaže:

Da se održi kod nadležnog okružnog suda u Sarajevu glavna rasprava.

Da se na istu pozovu:

a) kao okrivljeni:
 Gavriilo Princip iz Istražnog zatvora d. br. 3,
 Nedeljko Čabrinović iz istražnog zatvora d. br. 21,
 Trifko Grabež iz istražnog zatvora d. br. 257/5,
 Vaso Čubrilović iz istražnog zatvora d. br. 232,
 Cvjetko Popović iz istražnog zatvora d. br. 295/1,
 Danilo Ilić iz istražnog zatvora d. br. 84,
 Ivo Kranjčević iz istražnog zatvora d. br. 258/1 i 258/4 b,
 Lazar Đukić iz istražnog zatvora d. br. 334,
 Veljko Čubrilović iz istražnog zatvora d. br. 327/2 i 416,
 Mitar Kerović iz istražnog zatvora d. br. 702,
 Nedo Kerović iz istražnog zatvora d. br. 554/2 i 589,
 Jovo Kerović iz istražnog zatvora d. br. 715,
 Blagoje Kerović iz istražnog zatvora d. br. 554/3 i 589,
 Cvijan Stjepanović iz istražnog zatvora d. br. 701,
 Mihajlo (Miško) Jovanović iz istražnog zatvora d. br. 231,
 Branko Zagorac iz istražnog zatvora d. br. 333
 Marko Perin iz istražnog zatvora d. br. 331,
 Nikola Forkapić iz istražnog zatvora d. br. 790,
 Dragan Kalember iz istražnog zatvora d. br. 511,

Miće Mičić iz istražnog zatvora d. br. 921/5,
 Jakov Milović iz istražnog zatvora d. br. 921/7,

Obren Milošević iz istražnog zatvora d. br. 921/6,

Ivan Momčinović iz Sarajeva d. br. 258/4e,

Franjo Sadilo iz Sarajeva d. br. 258/4d,

Angela Sadilo iz Sarajeva d. br. 258/4c.

b) kao svjedoci:

1. Smail Spahović iz Sarajeva d. br. 27,
2. Tomo Vučinović iz Sarajeva, d. br. 31,
3. Ana Blažun iz Sarajeva, d. br. 11,
4. Mihailo Pušara iz Sarajeva, d. br. 23
5. Miloš Pura iz Sarajeva, d. br. 114
6. Jovo Karić iz Sarajeva, d. br. 169,
7. Kosta Kostić iz Sarajeva, d. br. 102.
8. Andrija Ljubojević iz Sarajeva, d. br. 174,
9. Artur Pfoib iz Sarajeva, d. br. 33,
10. Jakob Rajh iz Sarajeva, d. br. 37
11. Uroš Špirić iz Sarajeva, d. br. 35.
12. Ibrahim Đuzilbeg iz Sarajeva, d. br. 36,
13. Ida Pfoib iz Sarajeva, d. br. 37,
14. Alois Vorden iz Sarajeva, d. br. 25,
15. Ferdinand Ber iz Sarajeva, d. br. 44,
16. Nikola Lehrec, iz Sarajeva, d. br. 45,
17. Vjekoslav Ivić iz Pofalića, d. br. 56,
18. Gain Hajm iz Sarajeva, d. br. 57.
19. Paraskieva Čabrinović iz Sarajeva, d. br. 58.
20. Juro keranjčevuć, iz Sarajeva, d. br. 258/4,
21. Josipa Kranjčević, iz Sarajeva, d. br. 258/4,
22. Anto Lukić iz Sarajeva, d. br. 59,
23. Dragutin Frnjanić iz Sarajeva, d. br. 62,
24. Anto Velić, iz Sarajeva, d. br. 74,
25. Rudolf Sindelaš iz Sarajeva, d. br. 86 c,
26. Mara Talanga iz Sarajeva, d. br. 94,
27. Stoja Ilić iz Sarajeva, d. br. 113,
28. Slava Dimović iz Sarajeva, d. br. 124,
29. Marija Keler iz Sarajeva, d. br. 134,
30. Mici Mahaj iz Sarajeva, d. br. 136,
31. Aleksander Kajon iz Sarajeva, d. br. 138,
32. Jozef Ašer Danon iz Sarajeva, d. br. 139,
33. Jozefina Rupnik iz Sarajeva, d. br. 141,
34. Bernhard Švarc, iz Sarajeva, d. br. 143,

35. Eleonora pl. Hordinski iz Sarajeva, d. br. 151,
36. Murat Lojo iz Sarajeva, d. br. 153,
37. Simo Jovanović iz Sarajeva, d. br. 155,
38. Jozef Mitro iz Sarajeva, d. br. 156,
39. Mladen Babić iz Sarajeva, d. br. 163,
40. Karl Marosi iz Sarajeva, d. br. 184,
41. Jozef Fabri iz Sarajeva, d. br. 185,
42. Paula Župan iz Sarajeva, d. br. 186,
43. Markus Papo iz Sarajeva, d. br. 188,
44. Mara Škorup iz Sarajeva, d. br. 192,
45. Lorenc de Terlici iz Sarajeva, d. br. 196,
46. Dobrosav Jevđević iz Prače, d. br. 211/4,
47. Dr. Ivan Pavičić iz Sarajeva, d. br. 222,
48. Dr. Mih. Semjan iz Sarajeva, d. br. 223,
49. Gavro Crnogorčević iz Sarajeva, d. br. 225/6,
50. Gavro Gašić iz Sarajeva, d. br. 225/8,
51. Đuro Vlajnić iz Sarajeva, d. br. 226/2,
52. Erna Atijas iz Sarajeva, d. br. 226/3,
53. Feručio Poco iz Sarajeva, d. br. 230,
54. Nikola Trišić iz Sarajeva, d. br. 244/2,
55. Leposava Lalić iz Sarajeva, d. br.
56. Milan Drnić iz Sarajeva, d. br. 252,
57. David M. Papo, iz Sarajeva, d. br. 253,
58. Božidar Tomić iz Tuzle, d. br. 256/8,
59. Stevan Botić iz Tuzle, d. br. 256/9,
60. Sofija Marković iz Tuzle, iz Sarajeva, d. br. 256/11,
61. Pajo Marković iz Tuzle, d. br. d. br. 256/10/12,
62. Katarina Dejanović iz Tuzle, d. br. d. br. 256/10/26,
63. Hugo Zaloscer iz Tuzle, d. br. 256/10/08,
65. Vujo Jakšić iz Doboja, d. br. 285/ a g,
64. Dr. Maks Bernštajn iz Sarajeva d. br. 269/a,
65. Vujo Jakšić iz Doboja, d. br. 285/ a g,
66. Vojislav Bogičević iz Sarajeva, d. br. 295/4,
67. Rajmund Žemva iz Sarajeva, d. br. 313/3,
68. Kamenko Milošević iz Sarajeva, d. br. 321/2,
69. Trifko Krstanović iz Zavidovića, d. br. 388/2,
70. Vlado Kujundžić iz Livna, d. br. 388/13 b,
71. Ljubo Stanaričić iz Sarajeva, d. br. 388/11 a,
72. Dušan Gašić iz Sarajeva, d. br. 652,
73. Ivan Vila iz Sarajeva, d. br. 704,
74. Moric Alkalaj iz Sarajeva, d. br. 726,
75. Stojan Budisavljević iz Sarajeva, d. br. 749,
76. Mihajlo Kozomara iz Glamoča, d. br. 297/7c,
77. Jovanka Čubrilović iz Tobuta, d. br. 657,
78. Jovo Jovanović iz Priboja, d. br. 921/4,
79. Ljubica Jovanović iz Tuzle, d. br. 922,
80. Ivan Grčar iz Zagreba, d. br. 929 I 1180/1, v) da se tečajem rasprave pročitaju slijedeći spisi kao dokazala:
- Prijave i dopisi D. br. 1 sa 1 a, 64, 81 a, 122, sa priložima 132, 209, 211/1, 211/3, 211/5, 221, 225/1, 225/9, 226/1, 226/8, 226/9, 239 A/A, 245 ad, 250/1, 250/2, 250/2a, 250/2 b, 254, 255, 256/1, 256/7: iz dnev. 227, 256/11, 256/15, 256/15 a, 256/18, 256/20; D. br. 257/6, 258/4 a, 258/6, 273, 285, 288, 289, 295/8 a, 340/a, 342, 348, 359, 362, 368, 380/1 b, 387, 388/3, 404/1-4, 404/7 a, b, c, d, 404/8, 9, 10 a, 11b, as priložima, 406 ad 416 (spisi) 431, 461, 464, 469, 476, 501, 505, 522, 526/1, 530 sa priložima, 532 550/1, 554 (prijava), 556, 563, 513/1, 585, 619, 635, 654, 655, 673/1, 674, 675, 721/1, 721/2, 3, 734, 740/a, b, c, konst. iz spisa 818, 864, 865 a, 915 g, h, I, 921/1, 3, 929/1, 2, 930 a, 938 b, 941, 953 ad, 975, 995, 996, 1000/19, 1000/22, sa priložima 1000/23, 24, 209/1008, 1027/ a, 1028, 1046, 1072/c, konst. Iz priloga 1085, 1089 ad, 1099, 1100 a, 1141, 1168 a, 1121, 1126 osuda, 1161 konst. Očevidi i vještački nalazi mnijenja D. br. 4, 4/817, 4/a, 5, 28, 29, 43, 46 sa priložima 72/64, 111, 249,m 413, 414, 510, 529/1, 2,3, 586, 1077, sve u D. br. 111, 207, 256/10/163, 295/8 c, 296, 327/1, 404/6 a, 538, 539, 540, 541, 560, 597/2, 636/1, 5, 1055 a.
- Liječnički nalazi i mnijenja: D. br. 1/b do 1, n, 2, 26, 33 a, 34 a, 35 a, 36 a, 37 a, 47, 73/1, do 73/8, 75, 77, 78, 97, 130, 135, 137, 140, 142, 144, 152, 154, 193, 195, 197, 208, A 240, 240 a.

Svjedodžbe o ponašanju i imovinskom stanju i kazneni izvaci okrivljenih te krsni listovi.

D. br. 118, 838.

Zapisnici svjedoka: D. br. 6, 7, 8, 9, 10, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 115, 117, 170, 171, 31/a, 50, 51, 52, 53, 54, 61, 69 b, e, f, h, 90, 92, 102/31, 103, 104, 112, 117 a, 125 sa priložima 145, 146, 149, 150, 161, 167, 178, 181, 182, 187, 191, 214, 215, 225/5, 226/3, 227, 228, 236, 250/5, 550/9, 10, 11, 12, 14, 15.

Iz D. br. 256/10 brojevi: 14, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29, 30, 31, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 48, 49, 50, 53, 54, 55, 59, 61, 62, 64, 65, 82, 83, 92, 100, 125, 126, 127, 130, 133, 137, 138, 140, 141, 143, 149, 142, 155, 156, 160, 164, 165, 166, 169, 170, 172, 175, 176, 177, 182, 184, 185, 282 sa prijavom 295/2, 3, 10, 328, 388/11 a, 388 /13 b, 388/14 a, 388/16 a, 388/17, f, g 388/19 b, 388/22, 4, 5, 404/5, 440/1, 441/3, 500/2, /1024/1, 3, do 22, 27 do 32, ; 500/3/1097/6, 7, 10 do 22, 26,; 550 /2, do 550 /6, 593/3, 636/2, 3, 4, 768, 800/9, 810/3, 825/1, 825/3, 828 a, 976/1, 992, 1000/13, 14, 15, 18, 1016/a, 1051.

O b r a z l o ž e n j e

Za 25., 26. i 27. juna o. g. bile su na jugu Bosne zakazane vojne vježbe, kojima je imala prisustvovati Njegova carska Visost nadvojvoda i prestolonasljednik Franjo Ferdinand. U programu tog visokog posjeta u Bosni određeno je bilo, da Njegova carska Visost na 28. juna 1914. pregleda glavni grad Sarajevo. Već u proljeću čim je bio sastavljen taj program, objedanile su ga ne samo naše novine, nego je taj značajni čin našao odjeka i komentara i u vanjskim listovima tako, da se može nesmetano tvrditi, da je ova vijest doprla i u najniže slojeve našega pučanstva. Po utanačenom programu došao je vojvoda i prestolonasljednik Franjo Ferdinand u određeno vrijeme u Bosnu i odsjeo u Ilidžama kod Sarajeva.

No nije došao on sam, nego se i njegova visoka supruga vojvotkinja Sofija od Hohenberga rješila da vidi i svojom visokom posjetom počasti Bosnu s gradom Sarajevom, kao

najnoviju provinciju naše Monarhije, te je i ona s pratnjom prispjela na Ilidžu. Vojničke vježbe dovršene su 27. juna i sutradan mogao se je nesmetano da obavi određeni visoki posjet grada Sarajeva. Premda taj posjet nije imao zvaničnog obilježja, to se ipak lojalno i dinastiji odano stanovništvo sakupilo u velikim masama po sarajevskim ulicama, grad se okitio i zavio u najsvečanije ruho, da dađe oduška i izljeva svojoj neizmjerljivoj ljubavi prema svome budućem vladaru i visokoj mu supruzi.

Osvanuo je po prirodi krasan dan 28. juna, koji je bio određen za radost i veselje, nu koji je donio milijunima naroda neizmjernu žalost i tugu, koji je bacio neizbrisivu ljagu na grad Sarajevo, koji će kao kobna i crna tačka biti zabilježen u historiji, i koji je povukao sa sobom za sada nedogledne posljedice. Njegova carska Visost nadvojvoda Franjo Ferdinand i visoka mu supruga pali su naime toga dana u Sarajevu kao žrtva zločinačke ruke.

U mjesto da ih slave i uzdižu, posegli su zavjereni zločinci za njihovim glavama, oteli su im ispod mukla život u najboljoj snazi i osirotili im djecu. Istog dana krenuo je visoki par iz Ilidža i stigao s pratnjom u Sarajevo, pa pošto je pregledan logor u Kolodvorskoj ulici krenula je povorka u automobilima u grad. Po programu povorka je trebala proći Apelovom obalom kraj rijeke Miljacke do gradske vijećnice, onda istim putem natrag do Latinške ćuprije, gdje bi se krenulo u Franje Josipa ulicu, ovim daljim putem natrag.

Povorka se sastojala od više automobila. U prvome sjedili su policajni činovnici, u drugome gradonačelnik ef. Čurčić s vladinim povjerenikom dr. Gerde-om, a u trećem nadvojvoda Franjo Ferdinand s visokom suprugom vojvodkinjom od Hohenberga, sjedeći jedan uz drugoga na pobočnim sjedalima.

Prema njima gledajući im u lice sjedili su na prednjim sjedalima poglavar zemlje, Feldcojgmajster Oskar Potiorek i od visoke

pratnje grof Harah. Zatim su se poredali automobili ličnosti, koje su pratile visoki par. Uz burno aklamiranje oduševljenih masa, došla je tako sastavljena povorka do kuće broj 24 na Apelovoj obali. Kad na jedanput neočekivano i ispod mukla baci zločinačka ruka od ograde Miljacke ručnu granatu, koja pade otraga na krov automobila, gdje je sjedio visoki par.

Ta granata, dali sama od sebe, ili ju je odgurnuo nadvojvoda-pala je na cestu u blizini te se rasprsnula, iskopala pod sobom jamu i uz silnu detonaciju, uz užasan prasak razbila na sve strane. Odmah je svakome bilo jasno, da je time počinjen atentat na nadvojvodu i da ga zločinac, koji je bombu bacio, kanio da usmrti. Nastao je metež i strava no neopisivim se veseljem vidilo, da je sreća i providnost poslužila visoki par, da su ostali neozleđeni i da zločinac protiv svoje volje nije postigao svoga cilja, da umorstvo nije izvršeno.

Prsnuće bombe, što je već samo po sebi shvatljivo, imalo je ipak drugih štetnih posljedica. Komadi raspale bombe zasuli su osobe, koje su se ondje nalazile i veliki je broj tih istih osoba ozleđen.

To je i naravno, jer onaj, koji hoće da ručnom granatom ubije osobu, koja se nalazi u skupu s više drugih osoba, računa jamačno s time, da će i nevini nastradati, usljed čega je opasnost u većoj mjeri za tjelesnu sigurnost prisutnih osoba u zloj nakani počinio.

Kako su iskazali oštećeni i svjedoci očevidci, a liječnici vještaci ustanovili, zadobili su tom prilikom, pogođeni komadima prsnute bombe Artur Pfob i Jakov Rajh ozlede same po sebi teške, skopčane s narušenjem zdravlja i nesposobnošću za vršenje svoga znanja od najmanje 30 dana, Mara Skorup, Miško Jakšić, Ida Pfob i Uroš Špirić ozlede teške naravi, Bernhard Švarc, Smail Spahović, Erik pl. Merici, Aleksander pl. Bos-Valdbak, Ana Bložun, Jozefina Rupnik, Ibrahim Đuselbeg, Smail Spahović, Marija Keler, Mici Mohi, Jozer Ašer Danon, Lorenzo di Terlici ozlede lakše naravi.

Sve ove ozlede poduzete su takim oružjem i načinom, da je s tijem obično skončana pogibelj života. Odmah je iza čina skočio atentator preko ograde u rijeku Miljacku, no za njim skočili su odmah, uhvatili ga i odveli u policijski ured. Ondje se je uvidilo odmah, da je zlikovac pogibeljni individuum Nedjeljko Čabrinović, sin Vase Čabrinovića zvanog Čabrinje, gostioničara, kavedžije i trgovca samljevene kave na zaokretu iz Čemaluše i Franje Josipa ulicu.

Nedjeljko Čabrinović odmah je na policijskom uredu cinički i hladnokrvno priznao, da je bacio bombu u namjeri, da usmrti nadvojvodu Franju Ferdinanda i sve osobe, koje su s njima bile u automobilu. Kad se je panika među svjetinom nešto stišala, postavili su automobili put Kejom do gradske vijećnice. Pošto je visoki par pregledao vijećnicu, imao je da usledi povratak.

Da bi se izbjeglo daljim premda neočekivanim upadicama i jer je prestolonasljednik htio da se svrati u vojničku bolnicu i vidi c. i kr. majora Mericija, koji je, kako je gore spomenuto, također bio ozleđen od komada bombe, određeno je, da se udari ravno Kejom i da se ne skreće u Franje Josipa ulicu.

Vozeći se istim redom natrag, ipak su prvi automobili kod Latinske čuprije skrenuli u Franje Josipa ulicu, no dok im je dat znak, da stanu i da se vrate, stao je za čas i automobil nadvojvode baš kod čoška Keja i početka Franje Josipa ulice, da skrene Kejom. U taj čas okrivljeni Gavrilo Princip, koji je stajao na tome čošku na trotoaru, neopaženo brzo izvadi brovning-pistolju, ispali iz nje dva hica iz neposredne blizine na nadvojvodu Franju Ferdinanda, te jednim hicem pogodi njega u vrat tako, da mu je pretrgao žilu kucavicu, a tane se zarinulo u vratne zglobove, dok je drugim hicem probio naslon od automobila i pogodio vojvotkinju od Hohenberga u slabine. Tane je i njoj pretrgnulo žilu kucavicu i ustavilo se u trbušnoj šupljini.

Pogođen na taj način visoki par počeo je uslijed gubitka krvi malaksati i premda je au-

tomobil brzo odjurio u konak i liječnička pomoć odmah bila pri ruci, to su ipak i nadvojvoda i supruga mu odmah umrli kao žrtva toga atentata. Liječničkim nalazom i mnijenjem ustanovljeno je, da je smrt nadvojvode Franje Ferdinanda i supruge mu Sofije od Hohenberga nastupila usljed unutrašnjeg krvarenja, prouzročnog prekinućem spomenutih žila kucavica.

To je prekinuće prema vještačkom mnijenju nastalo djelovanjem vanjske sile i to baš spomenutim hicima iz brovning-pistolje i ovo djelovanje bilo je nesumnjivo jednim uzrokom njihove smrti. Smrt dakle njihova stoji u kauzalnoj vezi s Principovim činom, ona je bila posljedica njegova čina i po njemu prouzročena. Da su hici, koji su imali ove kobne posljedice, pali baš iz ruku Gavrila Principa, to svjedoči ne samo njegovo svestrano i iskreno priznanje, nego su to potvrdili i mnogobrojni svjedoci očevidci. Zatim su vještaci pregledali oružje, kojim se Princip tada poslužio i ustanovili su, da je to brovning-pistolja belgijskog sistema, još nova i da je nesumnjivo ubojito oružje, da su iz ove oštro nabijene pištolje ispaljena dva hica i da dva fišeka, koja su nađena na licu mjesta gdje je Princip stajao, potiču od ove pištolje, iz koje je bilo ispućano tane, koje je bilo izvađeno iz tijela vojvotkinje Sofije od Hohenberga.

Tane, koje je pogodilo nadvojvodu Franju Ferdinanda, ostalo je u kostima i nije se našlo, no našla se je ipak rupa kroz koju je u tijelo unišlo, i ako se nije našao otvor, kroz koji bi izašlo. Čim je Gavrilo Princip ove hice ispalio i izveo svoj čin, odmah je razjarena svjetina na njega napala i htjela da ga linčuje. U toj gunguli ispala mu je jedna bomba, koju je za pasom držao i sa kojom je također spremao atentat, te je ostala tamo na cesti nepovrijeđena. Tu bombu je sudsko povjerenstvo na licu mjesta uzelo u pohranu kao dokaz čina i predalo je vještacima, da o njoj dadnu svoj nalaz i mnijenje.

Organi sigurnosti izabavili su Principa od napadaja svjetine i odveli su ga u policijni

ured gdje je i on kao Čabrinović otvoreno priznao, da je ova bomba njegova, da mu je ispala, da se je s njome i s revolverom oboružao u svrhu da nadvojvodu usmrti, da je dočekaio nadvojvodu na spomenutom mjestu, ispalio dva hica iz revolvera i da je smrt nadvojvode i njegove supruge mu posljedica tog njegovog čina.

Dodao je pak, da nije kanio da ubije vojvotkinju od Hohenberga, nego samo nadvojvodu i da je nju samo slučajno pogodio, već je htio ubiti poglavicu zemlje Potioreka. On je dakle tada odmah priznao, a priznaje još i danas, da je u namjeri da ubije ispalio iz potaje ova dva hica iz oštro nabijene pištolje i da je pogodio nadvojvodu i suprugu mu. Ne poriče, da je iz ovog njegovog djela nastala smrt nadvojvode i supruge mu. Premda su Čabrinović i Princip s prva početka tvrdokorno tvrdili, da jedan drugoga ne poznaju, da među njima ne postoji nikakva veza i da je svaki od njih ne znajući za drugoga i bez prethodnog sporazuma postupao, ipak se je odmah porodila sumnja, da postoji komplot.

Upalo je naime u oči, da su dva domaća mladića, pravoslavne vjere, oboružana bombama, o kojima su odmah kazali, da su ih donijeli iz Srbije, nedaleko jedan od drugoga počinili atentat. Ova sumnja se je obistinila, pa su Čabrinović i Princip na posljeticu sami priznali, da su u sporazumu, po udešenom planu radili i da je postojala zavjera, u kojoj su osim njih dvojice bili još i Trifko Grabež, Cvetko Popović, Vaso Čubrilo i Muhamed Mehmedbašić. Sva šestorica njih da su se u dogovorenom savezu, oboružani bombama i revolverima, smjestili u izvjesnim razmacima na Apelovoj obali od Austro-Ugarske banke do Latinske ćuprije i čekali nadvojvodu u namjeri, da ga ubiju.

Vođena istraga postupno je potvrdila priznanje Gavrila Principa i Nedjeljka Čabrinovića.

Dokazano je naime, da je atentat potekao očito od jedne zavjere, iz sustavno udešenog plana. Sve je bilo udešeno tako, da ako bi se

djelo izjalovilo na jednome mjestu, moralo bi uspjeti na drugome. Nedjeljko Čabrinović rodом iz Trebinja, a nastanjen u Sarajevu po zanatu je tipograf. Premda još šegrt igrao je izazivnu i opasnu ulogu kod tipografskog štrajka u Sarajevu godine 1912. Protiv nje ga vođeni su tada sudski izvidi zbog zločina javnog nasilja, no u pomanjkanju dovoljnih dokaza, postupak je obustavljen. Politička ga je vlast ipak osudila na izgon, te je on onda pošao u Trst, a iza toga u Zagreb, i tako se probijao po svijetu, dok nije svršetkom lanijske godine 1913. našao službu u državnoj štampariji u Beogradu, od kuda se je početkom juna t. g. vratio u Sarajevo, da počini gornji atentat.

Gavrilo Princip sin je težaka Pere Principa iz sela Obljaj, kotarske ispostave u Grahovu. Pohađao je do 5. razreda gimnaziju u Tuzli, u petom razredu bio je onda u Sarajevu i ostavio je taj zavod. Kako je običaj kod đaka, koji u Bosni i Hercegovini s ma koga razloga ne uspijevaju, da odu radi nastavka svojih nauka u Beograd, tako je učinio i Gavro Princip. U Beogradu bio je on u komitama i kretao se u društvu sumnjivih osoba, komita i bosanskih bjegunaca i propalica, koji su našli utočišta u Beogradu, upregli se u kola irendentizma i tjerali veliko-srpsku po našu monarhiju neprijateljsku politiku, koja je povukla za sobom tako kobne i teške posljedice. Kavane "Žirovni venac" i "Zlatna moruna" bile su legla urota, renegata i propalih đaka bosanaca, vojnih bjegunaca i sumnjivih komita.

U tim kafanama sastajali su se Čabrinović i Princip i u tome društvu dozreli su za teško zločinstvo, koje su zrelo, promišljeno i hladnokrvno izveli. U mjesecu februaru o. g. pošao je Princip iz Hadžića, gdje je kod svoje braće, svojoj rodnoj kući u Grahovu i tu se složio s đakom Vladimirom Bilbijom, te su oba, da nastave svoje studije, Princip da položi svoj ispit za 8. razred gimnazije, pošli u Beograd i uzeli stan u Carigradskoj ulici. Princip je tu intimno općio s Čabrinovićem,

koji je već za rana zadojen socijalističko-anarhističkim idejama prešao onda u redove Velikosrba, da terorizmom doprinese do ostvarenja njihovih težnja.

Pošto je i Princip bio vatreni pristaša radikala nacionalista, obuzet mržnjom protiv naše monarhije i sljedbenik veliko-srpske zavjetne misli, to je on tijesno združio s Čabrinovićem, jer su im se slagale njihove ideje i njihovi politički nazori. Kako Princip iskazuje, pokazao mu je jednom oko Uskrsa Čabrinović izrezak iz novina, gdje se navješćuje, da će nadvojvoda i prestolonasljednik Franjo Ferdinand doći u Bosnu. Iz kojih je novina izvađena ova notica, koju je poslao Čabrinoviću, kako je ona glasila i kako je bila popraćena, nije se moglo da ustanovi, jer Princip ne može u tom pogledu da dadne razjašnjenja, a Čabrinović veli da ne zna, no da je odmah pomislio, da mu je neko taj odrezak poslao, da ga potakne na atentat.

Početkom maja o. g. vratio se je na nauke u Beograd i đak Trifko Grabež, sin sveštenika Đorđe Grabeža iz Pala. On je pohađao gimnaziju u Sarajevu do 5. razreda, onda je otišao u gimnaziju u Tuzlu, gdje je ostao samo pola godine, a tada je relegiran, jer je ošamario profesora Truhelku. Zatim je pošao u maju 1913. u Beograd i učio kao privatista.

Te godine pred Uskrs polagao je ispite u Beogradu, vratio se na mjesec dana kući na Pale i onda kako je već spomenuto, pošao opet u Beograd.

I Grabež je bio stalni gost u gornjim kafanama, posjećivao je isto društva, pa nije onda ni čudo da je on pod uticajem iste okoline, radi dispozicije, što ju već tad imao, zanio se za idejama velikosrpskim, za idejama protivnim monarhiji. Kada se je kod jednog sastanka s Gavrilom Principom i Nedjeljkom Čabrinovićem počelo govoriti o atentatu na nadvojvodu, nije Grabež oklijevao, nego je odmah pristao, da i on sudjeluje i tako bi između njih trojice sklopljen sudbonosni savez.

Nastalo je sada među njima pitanje o nabavi oružja, jer su oni bili siromašni i nije im bilo moguće da iz svojih sredstava kupe oružje. Kako oni vele, mislili su ponajprije da nabave od društva “Narodne Odbrane” ili oružje ili novac da ga kupe, jer im je bilo poznato, da ovo društvo kupi i oboružava komite i da ima oružja na raspolaganju. Oni su znali, da je ovo društvo baš osnovano, ne samo da širi mržnju i neprijateljstvo protiv Austro-Ugarske Monarhije, nego da ima zadaću, da pripremi sve za rat protiv naše monarhije i da to društvo bosansko-hercegovačkim renegatima ide na ruku i daje im potpore.

Čabrinović sam priznaje, da je jedanput dobio od tog društva novčanu potporu, a Princip se javio kod toga društva, da ga primi u komite.

U Beogradu i po čitavoj Srbiji bilo je to društvo na glasu, tako je svako poznavao njegov cilj i tendencije. Za to je bila prva misao okrivljenih, da traže pomoć kod ovog društva, a naročito kod Milana Pribičevića i Živojina Dačića, kao vođa “Narodne Odbrane”. Pošto su tada ova dvojica bila odsutna i okrivljeni uopće nisu mogli da nađu posrednika, to su se obratili Milanu Ciganoviću činovniku srpske željezničke direkcije u Beogradu, sa kojim ih je upoznao Đulaga Bukovac, čak u Beogradu, rodom Hercegovac.

Milan zvan Mišo Ciganović rođen je 20. marta 1888. u Bos. Petrovcu, kao sin tadašnjeg dnevničara Dane Ciganovića. Godine 1900. stupio je u trgovačku školu u Bihaću. Nakon svršetka ove škole bio je volonter kod poreznog ureda u Bihaću. Nipošto nije mogao položiti ispita, to je godine 1908. pobjegao u Srbiju gdje je pohađao komitsku školu u Čupriji i bio komitom u balkanskome ratu. Ciganović u tijesnom je prijateljstvu sa majorom Vojom Tankosićem, te je aktivni član “Narodne Odbrane”. Đulaga Bukovac posredovao je kod Milana Ciganovića i ovaj je stupio u dogovor s okrivljenima o nabavi oružja, naime ručnih granata, a pošto je baratanje s ovim granatama skopčano s poteškoćama, to

su nastojali da nabave i revolvere, nebi li im uspjeh bio što sigurniji.

Ciganović je bio u kolu “Narodne Odbrane”, no sigurno nije smio sam, bez privole starijih, da odluči da li će se upustiti u tako riskantno i odvažno poduzeće, te se je stoga stavio u sporazum s majorom srpske vojske Vojom Tankosićem, koji je već godine 1903. kao poručnik igrao važnu ulogu kod umorstva kralja Aleksandra i kraljice Drage, bivšeg upravitelja komitske škole u Čupriji, istaknuti vođom komita i “Narodne Odbrane” uopće.

Major Tankosić odredio je, da mu se jedan od spomenute trojice okrivljenih predstavi kako bi se on sam uvjerio o tome, da li su osobe zrele za atentat i da li je njihova odluka čvrsta i nepokolebljiva.

Pošto je od njih trojice bio najjači i naj snažniji Trifko Grabež, to je on bio izabran, da ide Tankosiću. U određeno vrijeme otpratio je Ciganović Grabeža u stan Tankosića u Beogradu. Grabež se predstavio Tankosiću a ovaj ga je upitao: “Jesi li ti taj, jesi li odlučan?” Na odgovor Grabeža, da jeste, upitao ga je dalje Tankosić da li zna upucati iz revolvera i kad je Grabež odgovorio da ne zna, rekao je Tankosić Ciganoviću “ja ću dati jedan revolver, pa ih idi jedan (?) učiti pucati”. Na pitanje Grabeža, da li je potrebno da on još dođe, odgovorio je Tankosić, da ne treba, našto su se Ciganović i Grabež oprostili od Tankosića i otišli.

Ovako prikazuje Grabež njegov posjet kod majora Tankosića. Po dobivenom nalogu učio ih je Ciganović u šumi kod topčiderske tvrđave u Beogradu pucati iz revolvera. Grabež tvrdi, da je Čabrinovića podučavao u pucanju neki činovnik Milan Mojić, ali Čabrinović to poriče. Kada su se okrivljenici izvježbali u pucanju i dobili nužnu pouku o baratanju s bombama, ugovorili su s Ciganovićem način, kako će izvesti atentat i Ciganović im je predao 6 bombi i 4 brovning-pištolja s municijom.

Osim toga dao im je 160 dinara u gotovom i primio se uloge, da ih posredstvom

zvaničnih osoba u Srbiji kriomčari s oružjem preko granice u Bosnu.

Nema sumnje, da je tu radio Ciganović u sporazumu s majorom Tankosićem od koga je dobijao upute i sva nužna sredstva. Tankosić je faktično jedini omogućio izvedenje atentata, jer on ne samo da je moralno uplivisao na okrivljene i sugestivno djelovao na njih, tako da oni nisu bili u stanju da mu se odupru i oklijevaju sa izvršenjem, nego im je on za izvedenje atentata pružio i nužna sredstva, s kojima oni nisu raspolagali.

No okrivljeni nisu dobili samo sredstva za atentat, nego su dobili i ciankalija da se otruju poslije čina, a ako im ne bi uspjelo da se ubiju iz revolvera. Jasno je, da je to učinjeno zbog toga, da vlast od njih ne saznaju za začetnike i dionike u tome zločinu. Ciganović im je označio Miška Jovanovića u Tuzli kao pomagača u prenošenju i daljem otpremanju oružja. Ovo dokazuje, da je Miško bio pouzdana osoba kod "Narodne Odbrane" u Beogradu. Zatim su dobili od Ciganovića još i cedulju sa dva slova, očevidno šifrom tajnim znakom i on im je naredio, da iz Beograda putuju u Šabac, da tamo potraže majora Popovića, predadu mu dobivenu cedulju i da će im onda taj kapetan dati propusnicu i pobrinuti se, da oni mogu nesmetano da nastave put.

Dana 28. maja o. g. pošli su Grabež, Čabrinović i Princip parobrodom iz Beograda u Šabac. Stignuvši tamo, otišli su majoru Popoviću, kome su se predstavili kao đaci, predali mu cedulju Ciganovića i kazali, da imaju razloga da prolaze neopaženi. Popović ih je odveo u komandu, napisao im propusnicu na kojoj je bilo napisano da je jedan financ, a druga dvojica da su mu drugovi. Bilo je napisano i ime tog tobožnjeg financa, no Popoviću, koji je primio tu propusnicu veli, da se više ne sjeća na to ime. Ujedno im je Popović dao jednu objavu za željeznicu i na njoj napisao, da oni idu za pograničnu trupu i jedno pismo za pograničnog kapetana u Loznicu.

Nakon što su noćili u jednoj kafani, izvadili su sutradan 29. maja vozne karte za Loznicu i dobili su na temelju gornje objave popust od polovine. Još istog dana prije podne stigli su u Loznicu, otišli kapetanu i predali mu pismo Popovića koje je glasilo: "Gledaj da primiš ove ljude i da ih preveđeš kuda znaš".

Princip veli, da je ovome kapetanu kazao, da će oni u Bosnu, no da nemaju isprava i da stoga ne mogu svuda preći jer bi ih odmah žandari uhvatili, na što je kapetan rekao, da ima 4 njegove karaule, kuda bi oni mogli proći i da će pozvati svoje finance koji su na njegovoj granici, pa koji bude najsigurniji, onome da će ih on predati. Kapetan je onda svojim financima dao telefonske upute i nazvao okrivljene, da mu sutradan opet dođu.

Sutradan dana 30. maja zaustavili su ih u čaršiji trojica srpskih financa, koje je kapetan naručio i svratila se s njima piti. Od ove trojice finansijskih narednika rekao im je jedan, naime Radivoj Grbić, da ima čovjeka, koji će ih provesti dalje do granice. Ovdje su zaključili, da će se rastati, da mogu bolje neopaženo preći granicu. Nedjeljko Čabrinović trebao je da prođe preko Zvornika, dok su Grabež i Princip trebali da udare na Ade, pa onda brdima i stranputicama do Priboja suokrivljenome Veljku Čubriloviću. U Tuzli je opet trebalo da bude sastanak. Čabrinović je primio od Grabeža preporučeno pismo na đaka Stevana Botića u Tuzli. U tome se pismu poziva ovaj, da primi Čabrinovića kriomice i neopaženo.

Grabež je dao Čabrinoviću svoju propusnicu, a drugi narednik kazao je Čabrinoviću neka ide sam naprijed, da će on za njim doći i uputiti ga u Zvornik. Zatim su okrivljeni zajedno pošli kapetanu u kancelariju i javili mu, kako će Čabrinović s pasošem Grabeža sam preko Zvornika. Tu je bilo odlučeno, da Grbić odvede Grabeža i Principa, u svoju karaulu i da ih onda preveze.

Čabrinović je onda predao dvije bombe i revolver, što je do tada nosio, Grabežu i Prin-

cipu, tako da su oni sakupili svih šest bomba i četiri revolvera s municijom. Grabež i Princip pošli su Grbićem kolima u Lješnicu, a Čabrinović je primio od kapetana jedno pismo za učitelja Jakovljevića u Malom Zvorniku, koji je imao Čabrinoviću dalje ići na ruku, te je pošao putem do Banje Koviljače, a iza toga do Malog Zvornika učitelju Jakovljeviću, koji ga je ponajprije odveo u karaulu, da se tu zabilježi, kako je Čabrinović zbilja prošao. Poslije toga prevezli su Čabrinović i Jakovljević čamcem na karaulu, a potomji je pod imenom Trifko Grabež bio u Vareš pripušten. U Zvorniku sastao se je Čabrinović sa opštinskim bilježnikom Dakićem, koji se je pobrinuo za njegovo prenočište u jednoj gostionici.

Drugo jutro 31. maja sreli su se Čabrinović i Dakić opet u čaršiji, te je Dakić nakon što je Čabriloviću, koji je htio dalje poštom u Tuzlu, pokazao poštanski ured i otišao, a Čabrinović se je, kako on veli, slučajno tamo sastao sa Franjom Kopeckim, pekarskim kalfom iz Bijeljine i pošao s njime cestom do hana Skulteti na Snagom.

U tome su prošla poštanska kola za Tuzlu, te je Čabrinović za njima potrčao, sjeo u njih i odvezao se. U Tuzli je potražio đaka Stevana Botića, kome je predao Grabežovo pismo i kod njega je noćio. Sutradan 1. juna i idućeg dana 2. juna hodao je besposlen po Tuzli i noćivao je u gostioni Paje Markovića, na koju ga je bio Grabež uputio, a dana 3. juna stigli su Grabež i Princip i on se s njima sastao. Ova potonja dvojica stigla su naime s narednikom Milivojem Grbićem u kolima u Lješnicu, gdje su odsjeli u jednoj birtiji i odložili oružje, koje je vidio i Grbić.

Na večer oko 7-8 sati otišla su sva trojica karauli Grbića Javorić, gdje su noćili. Ujutro 31. maja hodali su naokolo i pucali, a oko 9 sati prevela su ih dva financa preko Drine na jednu adu. Odavde ih je jedan seljak prevezao na srpsko zemljište, od kuda su pošli s Grbićem do kolibe Milana Čule na Isakovića adi, gdje su zanoćili.

Grbić im je kazao, da ima jednog seljaka, koji će ih prevesti, pa ako on ne bi htio da to učini, da mu neće onuda više hodati, jer da tuda seljaci krijumčare duhan i druge stvari.

Miće Mičić, pekarski kalfa iz Janje kotar Bijeljina, iskazuje, da je bio u dobru poznavanju sa Radivojem Grbićem i da je više puta s njegovom dozvolom bez propusnice prelazio granicu i odlazio na zabavu u Lješnicu. Kod ovakvog prelaza uvijek bi se svraćao u Isakovića adu u kolibu Milana Čule, gdje bi se sastajao s Grbićem. Na taj način došao je on i dana 31. maja na adu toj kolibi i našao je tu Grbića s njemu do tada nepoznatim Gavrilom Principom i Trifkom Grabežom.

Grbić mu je rekao, da ova dva đaka hoće preko Tuzle u Sarajevo. Na primjedbu Mičića, da bi on našao u Janji kola do Tuzle, odgovorio mu je Grbić, da đaci moraju ići potajno, jer da hoće u Sarajevo nešto da učine, pa da nikome ništa ne kazuje, jer da će mu inače otići glava. Mičić iskazuje nadalje, da je vidio na astalu kao nekakve kutije, koje su mu bile označene kao bombe, a kod đaka vidio je revolvere, iz kojih su tada pucali. Grbić mu je zatim naredio, da dozove Jakova Milovića iz Obriježi što je on i poslušao. Kako Jakov Milović iskazuje, došao je poslije podne istoga dana Mičić i njegovoj kući u Obriježje i kazao mu, da ga zove narednik Grbić na Isakovića adu, koja je udaljena od prilike sat i pol od Obriježi. Usljed toga došao je on na tu adu kmetu pokojnog Mladena Isakovića Milanu Čuli, gdje je zatekao narednika Grbića i dva đaka (Principa i Grabeža), koji mu rekoše, da bi htjeli, da pređu preko granice u Bosnu i da su Sarajlije.

Grbić mu je naredio, da ih prevede i otišao na karaulu u Lješnicu. Milović je na to pristao i čekao dok padne mrak, jer je znao, da taj put mora ostati u tajnosti. Kad se je smrklo, pošli su Milović, Mičić, Princip i Grabež prema Obriježu, gdje se je Mičić vratio svojoj kući, a ostali hodajući po oranicama i poljima stigoše do dva i po sata u Obrijež i krenuše prema Čengić selu, onda kroz šumu

Lazareviću do sela Trnovo, gdje su se svratili u jednu praznu štalu i legli u jasla spavati, jer je bila velika kiša. Kad je svanulo, pošli su kući Obrana Miloševića u Trnovu, prijatelju Miloviću, koji ih je počastio kafom. Pošto je bilo nezgodno nositi oružje javno, to su Princip i Grabež zamolili Obrena Miloševića za krpe i torbe. Milošević im je dao dvoje bisage i krpe, te su Grabež i Princip zamotali bombe i revolvere u krpe i smjestili bombe u jedne bisage, a revolvere u druge.

Grabež i Princip iskazuju, da su zahtjevali od Milovića i Miloševića da ih vode u Tuzlu, no da su se ova dvojica ustručavali da idu s njima tako da eto i da im je tako Milović kazao, da će ih odvesti učitelju Veljku Čubrilo- viću u Priboju. I Milošević iskazuje, da mu je Milović kazao, neka ih prati do Priboja. Pro- tivno tome tvrdi Milović, da su mu Grabež i Princip već na Isaković adi rekli, neka ih on vodi Veljku Čubrilo- viću u Priboju.

Milošević je bio sporazuman, da se s njima ide do Priboja, te su onda uzeli bisage s oružjem i sva četvorica preko Mezgraje došli do na vrh Priboja. Jednu torbu putem nosio je Milošević a drugu opet Milović, kako okrivljeni i Milović, priznaju, dok ovaj posljedni tvrdi, da su torbe nosili Grabež i Princip sami. Pošto su putem naišli na neka- kve stope, to su se ovi potonji pobojali, da bi mogli biti u blizini oružnici, pa su se sakrili uzevši torbe s oružjem. Putem kod Mezgraje čuli su neko naricanje. Milović i Milošević pošli su dalje da potraže Veljka Čubrilo- vića. Kada su došli do vode Janje, do ciglane Jove Gligorevića, to izbiše pred Milovića i Milo- ševića na konju sveštenik Jovo Jovanović i učitelj Veljko Čubrilo- vić, koji su išli u Mez- graju na sprovod. Bilo je to oko 11 sati prije podne dana 2. juna. Čim je Čubrilo- vić vidio Milovića oprostio se je odmah od sveštenika Jovanovića, kazao je da neće dalje i ostao, dok je Jovanović po svome poslu nastavio put u Mezgraju ne zadržavši se i nerekavši ništa.

Veljko Čubrilo- vić pitao je Milovića kuda će, a ovaj mu je rekao, da će do njega i do-

dao da ga čekaju dva varošanina. U tome su pridošli Grabež i Princip, predstavili se Ču- brilo- viću i zamolili ga, neka im primi bisage na konja i neka im nekoga nađe da ih povede u Tuzlu.

Grabež i Princip su isplatili Miloševića i Milovića. Milošević tvrdi, da mu je tada Ču- brilo- vić kazao: "Hajde ti dole ", a Miloviću "Hajde ti gore", pa da je ovaj krenuo putem uzbrdo, a on (Milošević) niz brdo i istom kasnije da su se opat sastali i pošli svojim kućama. Veljko Čubrilo- vić je na to pristao, smjestio bisage na svog konja i idući putem priznali su mu Grabež i Princip, da idu u Sa- rajevo da počine atentat na prijestolonasljed- nika, te da u tu svhu nose bombe i revolvere. Čubrilo- vić ih je odveo kući Mitra Kerovića u Tobut.

Tamo su došli Blagoja, Neđo i Jovo, sinovi Mitra, a dozvali su i susjeda Cvijana Stjepa- novića. Pošto je u Neđe bila ozljeđena ruka i pošto je on htio lječniku u Tuzlu, a Cvijan je imao u Tuzli dignuti jedan sanduk koga je onde ostavio brat mu Milorad, to su se složili, da idu s okrivljenima u kolima Neđe Kerovića i Cvijan Stjepanović. Kod kuće Mi- tra Kerovića odmarali su se Grabež i Prin- cip i bili su služeni jelom i pićem do kasno u noći. Čubrilo- vić je vadio iz bisaga bombe i revolvere, pokazivao ih Kerovićima i Stje- panoviću. Tu se je ovima i razložilo kako se ima bomba i upotrijebiti. Veljko Čubrilo- vić uputio je Neđu Kerovića i Stjepanovića da odvedu Principa i Grabeža suokrivljenome Mišku Jovanoviću, kojemu je prijatelj i kum, te im napisao u tu svrhu pismo, koje su imali predati Jovanoviću.

Govorilo se tu također da će istim oruž- jem počiniti Grabež i Princip atentat na pri- jestolonasljednika. Veljko Čubrilo- vić je na to pošao kući u Priboj. Kasno u noć opremlje- na su kola i Stjepanović je uzeo u podpašaj tri bombe i dva revolvera, a isto tako uzeo je Kerović dvije bombe i tri revolvera, te su oni s Grabežom i Principom posjedali u kola i pošli putem u Tuzlu.

Na Loparama je kraj ceste oružnička kasa, pa da se izbjegne otkriću, sišli su pred Loparama Grabež i Princip sa Kerovićem s kola, obišli su prijekim putem selo Lopare, dok je Stjepanović s kolima pošao cestom dalje, na kraj sela sjela su opet gornja trojica u kola. Rano ujutro 3. juna kada su stigli do Josipovca na dva kilometra pred Tuzlom, sišli su opet Grabež i Princip i pošli pješice dalje.

Time se izbjeglo svakoj eventualnosti i oružje je prekrinomčareno u Tuzlu načinom, koji nije pobudio nikakve sumnje, jer nije mogao nitko ni da pomisli, da bi dva seljaka u kolima imala uzase bombe i revolvere, a moglo bi doći do kakvog pretraživanja i ispitivanja, kad bi na kolima došli dva strana đaka rano ujutru u Tuzlu.

Ugovoreno je bilo, da Kerović i Stjepanović odu Mišku Jovanoviću, predađu mu Veljkovo pismo, bombe i revolvere, te da oko 9 sati dođu s Jovanovićem u Srpsku čitaonicu, gdje će ih čekati Grabež i Princip.

Došavši u Tuzlu, rastali su se Grabež i Princip, da ne bi palo u oči da su zajedno došli. Princip je otišao u kafanu "Bosna", gdje je doduše kasnije došao i Grabež, no sjedili su svaki kod drugoga stola, kao da se ne poznaju. Princip je zatim otišao da kupi jedne hlače i obukao ih je, a stare zamotane ostavio u kafani. Grabež se je svratio poznatom svom prijatelju Stevanu Botiću, đaku u Tuzli, kod njega je odsjeo i obukao nove kupljene hlače. Oko 9 sati sastali su se Grabež i Princip i otišli u Srpsku čitaonicu da dočekaju Miška Jovanovića.

Međutim su Neđo Kerović i Cvijetin Stjepanović našli stan Miška Jovanovića. Ovaj ih je poveo u sobu i kako su sami bili, dali su Kerović i Stjepanović Jovanoviću pismo Veljka Čubrilovića, izvadili bombe i revolvere, metnuli pred njega na sto u kuhinji i kazali, da mu to šalje Veljko Čubrilović, učitelj i da će doći dva đaka iz Srbije, a on neka dođe u 9 sati prije podne u Srpsku čitaonicu, gdje će ga upoznati s tim đacima.

Stjepanović je došao u ugovoreno vrijeme u Srpsku čitaonicu. Skoro iza njega stigao je Miško Jovanović, pa onda i Grabež i Princip. Iza kako je Stjepanović pokazao ovu potonju dvojicu Jovanoviću, on je otišao. Jovanović je poveo Principa i Grabeža u zasebnu sobu, gdje su se poslije što su se jedan drugome predstavili, razgovarali, kako će prenijeti oružje u Sarajevo. Princip je kazao, da se oni ne ufaju da ove stvari prenesu u Sarajevo, pošto će radi dolaska prestolonasljednika biti pooštrena kontrola i nabacili su kako bi bilo, da Jovanović sam stvari u Sarajevo donese, no on je rekao, da mu to nije moguće.

Na to su zaključili, da će Jovanović oružje sačuvati i da će ili Princip sam, ili Danilo Ilić po nj doći, pa pošto Ilić nije bio osobno Jovanoviću poznat, to je određeno, da on radi upoznanja imade pokazati škatulju Štefanija cigareta. Čitav taj dan proboravili su Princip, Grabež i Čabrinović, sa kojim su se kako je gore rečeno sastali u Tuzli gdje su na večer u 7 sati krenuli vlakom u Doboj a odatle u Sarajevo, gdje su sutradan 4. juna stigli i onda se razišli. Princip je otišao braći u Hadžiće, Grabež svojoj kući u Pale, a Čabrinović svojoj porodici u Sarajevo.

Danilo Ilić obaviješten, da je oružje za atentat kod Miška Jovanovića u Tuzli, da je njegova dužnost, da ga uz ugovoreni znak podigne i donese u Sarajevo, otišao je dana 14. juna u Tuzlu, pod pratnjom Štefanija cigareta.

Njih dvojica su se složili da će Jovanović odnijeti bombe i revolvere u Doboj gdje će ih Ilić preuzeti i odnijeti u Sarajevo. Tako je utanačeno, tako je i izvedeno, jer je sutradan s prvim vlakom Jovanović ponio sa sobom u jednoj kutiji od šećera bombe i revolvere u Doboj i ostavio ih međutim u krojačkoj radnji Vuka Jakšića.

S drugim vlakom došao je iz Tuzle u Doboj Danilo Ilić, preuzeo oružje od Jovanovića i odvezao se u Sarajevo, no za bolju sigurnost izišao je kod Alipašinog mosta, pričekao na lokalni Ilidžanski vlak, sjeo u nj i odvezao se

do Marijina Dvora, a od tuda tramvajem pošao kući, gdje je oružje sakrio i sačuvao dok se nije imalo upotrijebiti u određenu svrhu.

Mora se primjetiti, da Jovanović sam priznaje, da je znao, da će se ovo oružje upotrijebiti za atentat na prestolonasljednika. Ova okolnost dokazana je osim toga iskazom Veljka Čubriloovića koji je bio dana 13. juna u posjeti kod Jovanovića i tu su njih dvojica zametnuli razgovor o tome oružju i atentatu. Već od godine 1908. datira poznanstvo Danila Ilića sa Gavrilom Principom. Ilić je naime, pohađao ovdašnju preparandiju, a Princip gimnaziju. Godine 1912. svršio ju je Ilić preparandiju i bio imenovan učiteljem u Avtovcu, pa onda premješten u Foču gdje se je zahvalio na službi i stupio nekako 15. decembra 1912. u službu Srpske narodne banke u Sarajevu. No i tu nije ostao, nego je u augustu lanjske godine pošao u Srbiju da nađe kakvu službu. U Beogradu sastao se s Principom.

Ni u Srbiji nije Ilić, kako on veli, našao prilične zarade, pa se s toga povratio u Sarajevo. Pošto su se njihovi nazori slagali, to su se Ilić i Princip češće dopisivali. Priznanjem Principa i Ilića dokazano je, da je prvi iz Beograda već o Uskrsu ove godine pisao Iliću, da se više njih sprema da izvede atentat na prestolonasljednika Franju Ferdinanda, jer se bilo pronijelo u novinama, da će on posjetiti Bosnu, te upozorio Ilića, da nađe još drugova za to. Kad se je Princip—kao što je već spomenuto vratio iz Beograda pričao je Iliću da će on s Trifkom Grabežom i Nedjeljkom Čabrinovićem da izvede taj atentat. U tu je svrhu, da su dobili u Beogradu od Milana Ciganovića 6 bombi i 4 revolvera, ali da bi trebalo da on (Ilić) nađe još više njih kako bi bilo što više kod izvođenja atentata. Dodao je, da je primio i 150 dinara. Bombe i revolvere, da su ostavili u pohrani kod Mihajla Jovanovića u Tuzli.

Ilić i Princip ugovorili su, da će Ilić otići po ovo oružje i da će u znak istovjetnosti pružiti Mihajlu Jovanoviću kutiju Štefanije

cigareta. Kako naime on iskazuje, stigao je na 13. juna u Tuzlu i odsjeo u svratištu Bristol. Sutradan uputio se u stan Jovanovića i pokazao mu kutiju Štefanije cigareta. Zametnuo se među njima razgovor o atentatu i najzad su se složili da će Jovanović odnijeti oružje u Doboj, a Ilić ga tamo primiti. Ovaj način prenošenja učinio im se najzgodniji i najoprezniji. Stignuvši vlakom u Alipašin most, sišao je Ilić, sačekao na Ilidžanski lokalni voz i odvezao do Marijina dvora, onda otišao tramvajem do Katedrale i napokon pješice kući i sakrio tamo bombe i revolvere s municijom. Ilić još navodi da mu je njegov poznanik učitelj Nikola Trišić, već prije za inštalacije Reis-ul-uleme predstavio kod jednog slučajnog sastanka nekakva Muhameda Mehmedbašića stolara u Stocu.

U govoru je istakao Mehmedbašić želju da bi on otišao u Srbiju, no bez pasoša. Kad su bili sami, počeli su politizirati i kako Ilić kaže, upoznao je Mehmedbašića kao velika Srbina i vrlo neraspoložena prema upravi Bosne i Hercegovine. Poslije ovog razgovora s Mehmedbašićem pala mu je na pamet misao da bi možda i Mehmedbašić bio voljan da sudjeluje u atentatu. Pozvao je s toga Mehmedbašića u Mostar na sastanak, na tom sastanku pristao je Mehmedbašić da sudjeluje u atentatu.

Ugovorili su, da će on na 2-3 dana prije atentata doći u Sarajevo i odsjesti u hotelu Katića. Kao istomišljenika u političkim nazorima poznao je Ilić suokrivljenoga Lazara Đukića sina Stevanova, rođena u Ključu, čaka 2. razreda muške preprandije u Sarajevu. Pošto je Ilić kako je već spomenuto uzeo na se zadaću da nađe više sudionika za atentat, to je u tom smislu govorio s Lazarom Đukićem i nazvao ga, da nađe prikladne ljude za taj atentat. Na to je Đukić kako sam priznaje govorio s Vasom Čubrilovićem, koji je odmah pristao da, bude saučesnik u atentatu. Đukić je onda upoznao Čubrilovića s Ilićem, a sam je otputovao u svoje rodno mjesto.

Vaso Čubrilović rođen je u Bos. Gradišci dana 1. januara (14. januara) 1897. i pošto je bio dana 26. januara o. g. istjeran iz gimnazije u Tuzli zbog istupa protiv vjeroučitelja Konstantinovića, upisao se je u 6. razred ovdašnje gimnazije. Po njegovu iskazu poznat je bio s Lazarom Đukićem i više puta su raspravljali o narodnom jedinstvu. Zadnjih dana mjeseca maja kod jednog ovakvog sastanka došli su na razgovor o dolasku prestolonasljednika u Bosnu.

Čubrilović izričito kaže da mu je Đukić tada rekao da bi trebalo prestolonasljednika dočekati kad bi bilo za to ljudi i počiniti atentat i da mu je on (Čubrilović) rekao, da bi on bio kadar da to učini sam. Đukić, da mu je odgovorio, da će ga upoznati s jednim čovjekom, koji će s njime govoriti i poslije 2-3 dana upoznao ga je s Danilom Ilićem razgovarajući o atentatu pristao je Čubrilović, da u tom sudjeluje, te mu je Ilić u tu svrhu obećao dati bombu i revolver. Ilić je ujedno pozvao Čubrilovića da nađe još kojeg druga. Čubrilović je poznao Cvjetka Popovića pošto se je dosjetio, da je ovaj bio upleten u kaznenom predmetu protiv Miloša Pjanića i drugova radi smetanja javnog mira, to je nakanio, njega upitati, bi li on htjeo sudjelovati u atentatu.

Nekoliko dana iza toga sreo se je sa Cvjetkom Popovićem i kazao mu da će izvršiti atentat na prestolonasljednika no da mu treba još jedan drug. Atentat će se počiniti bombama i revolverima. Popović je rodom iz Prnjavora, rođen 13. marta (26. marta) 1896. te je zbilja bio s Milošem Pjanićem pod istragom zbog zločina smetanja javnog mira po 142. a k. z. U pomanjkanju dovoljnih dokaza bio je tada postupak protiv njega obustavljen.

Kad je Ilić ovako osigurao tri druga, morao ih je snabdjeti oružjem i uputiti ih u rukovođenje s oružjem. Njega samoga uputio je u to Princip koji je iza kako se je iz Hadžića povratio u Sarajevo, uzeo stan kod Ilića. Po ugovoru došao je Mehmedbašić u Sarajevo, gdje se je sastajao s Ilićem, te mu je ovaj pred večer 27. juna u Franje Josipa ulici dao u svrhu

izvedenja atentata jednu bombu i ujedno ga poučio, kako će je da upotrijebi.

Čubrilovića i Popovića pozvao je na Ben-dbašu pa i njih poučio kako će da upotrijebe bombe i revolvare. Ilić je podijelio svakome po jednu bombu i jedan oštro nabijeni revolver, te je Popović na probu iz tog revolvra ispalio jedan hitac. Dao im je još i ciankalija, da se iza čina otruju, ako im ne bi pošlo za rukom da se ubiju iz revolvra. Uputio ih je nadalje, da se imadu sutradan naći na Apelovoj obali od preparandije do Dimovića kuće i da imadu atentat izvršiti ako ga ne bi izvršila jedna osoba, koja će stajati niže njih.

Ta osoba imao je biti, i zbilja je bio Muhamed Mehmedbašić, ili im Ilić nije kazivao za njega. Ilić im je još kazao, da ima 6 bombi i 4 revolvra, no nije im kazao za ostale atentatore i oni do iza atentata nisu znali za njih. Na taj način upućeni otišli su Vaso Čubrilović i Cvjetko Popović sa oružjem svojim kućama. I Popović je dobio komad ciankalija da se otruje iza čina. Po iskazu Vase Čubrilovića znao je za atentat i okrivljeni Branko Zagorac, jer mu on jedno 10 ili 15 dana prije atentata kazao, da će dobiti bombe i da će izvršiti atentat.

Tvrđi nadalje, da je i Marku Perinu priopćio da će počiniti atentat na prestolonasljednika i da će dobiti jednu bombu i revolver, pa ga je zamolio, da ako bude potrebno neka ovo oružje ostavi kod sebe, dok ga on (Čubrilović) ne ustreba. Čubrilović je naime mislio, da će oružje dobiti neko vrijeme prije atentata. Isti dan zamolio je Čubrilović isto to kako on kaže i Draga Kalembera i još je dodao da ima više drugova za taj atentat. U subotu dana 27. juna kad je Čubrilović već primio od Ilića bombu i revolver, sreo je Kalembera i Perina i kazao im, da će sutradan (28. juna) počiniti atentat i da ima već bombu i revolver u džepu.

Njih dvojica opipali su oružje u džepu a Perin je primjetio, da mu je ovakva vrst brovnina poznata. Čubrilović ih je upozorio, da sutradan ne budu na Keju kod Dimovića

kuće, kada će prestolonasljednik prolaziti, jer da će on baš na onom mjestu izvršiti atentat. Iz iskaza Čubrilovićeve proizilazi nadalje, da su jednoč šetali on, Lazar Đukić, Marko Perin i okrivljeni Forkapić i ovaj potonji da je u šali dobio Čubriloviću da bi oni dobili dvoje do 300 nagrade (?), kad bi Čubrilovića i Đukića prijavili radi atentata. Lazar Đukić iskazuje da je iz razgovora Čubrilovića s Markom Perinom razabrao, da ovaj znađe za atentat, jer je pokazivajući na Čubrilovića: "ovaj se sprema da nešto veliko uradi".

Potvrđuje, da je jednom njemu i Čubriloviću kazao Forkapić, da kad bi ih se prijavilo, da kane počiniti atentat, da bi se dobilo 200-300 kruna nagrade. Okrivljeni Kalember priznaje, da se je češće družio s Vasom Čubrilovićem i da ga je na mjesec dana prije atentata pitao, bi li mu sačuvao neke stvari, ali da mu nije kazao kakve su to stvari. Priznaje da mu je kasnije Čubrilović pripovjedao, da će počiniti atentat na prestolonasljednika i da je njemu i Perinu u subotu dana 27. juna popodne kazao, da ima već kod sebe bombu i revolver za atentat. Poriče, da je on opipao ovo oružje, no ne zna, da li je to Perin učinio.

Dopušta mogućnost da ga je Čubrilović pozivao neka ništa ne kazuje o atentatu. Okrivljeni Branko Zagorac iskazuje da se družio s Đukićem i Čubrilovićem i da mu je ovaj potonji nekako oko 10. juna rekao da se je ustrojila stranka slična anarhističkoj u kojoj da su on, Ivo Kranjčević, Cvjetko Popović i Lazar Đukić i pitao ga da li će on (Zagorac) pristupiti toj stranci.

Zagorac veli, da je on onako od šale kazao da hoće. Do dva dana da mu je Čubrilović kazao, da će oni počiniti atentat na prestolonasljednika kad dođe u Sarajevo.

Nešto kasnije rekao mu je, da je već došlo oružje za taj atentat. Čubrilović mu je kazao da je govorio o atentatu Perinu, đaku 6. razreda ovdašnje gimnazije. Nikola Forkapić poručuje da je znao za atentat. Iz gore navedenih iskaza vidi se, da su Nikola Forkapić, Dragan Kalember i Branko Zagorac bili

obaviješteni da su već prije znali, da će Vaso Čubrilović s drugovima počiniti bombama i revolverima atentat na prestolonasljednika Franju Ferdinanda, kad ovaj dođe u Sarajevo i dokazao je, da su Čubrilović i Popović bili poznati sa Ivom Kranjčevićem kome je 19 godina, jer je rođen 20. maja 1895. i koji je pohađao ove godine 2. razred trgovačke akademije u Sarajevu.

Čubrilović i Popović povjerili su mu, da će počiniti atentat na prestolonasljednika i da će dobiti oružje. U večer dana 27. juna sastali su se Čubrilović, Popović i Kranjčević, te su prva dvojica ponovno kazali Kranjčeviću da će sutradan počiniti atentat i da imaju u tu svrhu svaki po jednu bombu i revolver. Čubrilović je štaviše dao Kranjčeviću da opipa oružje u džepu. Zamolili su ga, da ih prieka sutradan iza atentata u Skenderiji, i da će mu oni dati oružje da ga sakrije ako ga ne bi oni upotreabili kod atentata.

Kranjčević je na to pristao. Čubrilović i Popović pobjegli su se da ako bi koji drugi od atentatora izveo atentat da bi se moglo na njih kao Srbe posumnjati, pretražiti i naći oružje pa su stoga zamolili Kranjčevića, da on uzme oružje od njih, jer na njega kao katolika neće pasti sumnja.

Čubrilović i Trifko Grabež posjećivali su slastičara Đuru Vlainića u Čumuriji ulici i ugovorili s Ilićem, da im na dan atentata u jutro u tu radnju donese oružje, što je on i zbilja učinio te neopaženo dao Čabrinoviću jednu bombu, a Grabeža poveo svojoj kući gdje mu je dao bombu i browning revolver. Princip je već prije sam iz zajedničkog stana kod Ilića uzeo bombu i revolver. Prije dolaska prestolonasljednika bili su dana 28. juna sva šestorica atentatora s oružjem na određenim mjestima.

Niže Austro-Ugarske banke stajao je Mehmed³ Mehmedbašić s bombom, više Cvjetko Popović i Vaso Čubrilović svaki s bombom i revolverom, na protivnoj strani

3 Treba da stoji Muhamed

kod ograde Miljacke Nedjeljko Čabrinović s bombom, kod Latinske ćuprije Trifko Grabež s bombom i revolverom a na čošku Apelove obale i Franje Josipa ulice postavio se je Gavril Princip s bombom i revolverom. Već je gore opisano na kakav je način izveden atentat. Istraga nije iznijela dokaz o tome, da su svi atentatori poznavali jedan drugoga, jer Čabrinović, Princip i Grabež tvrde da nisu tada znali za ostalu trojicu.

Isto tako navadaju Cvjetko Popović i Vaso Čubrilović da mu onde broj atentatora, ni oni sami, nisu bili poznati. Iz cijelog je toka vođenja istrage jasno, da je atentat potekao očito iz jedne zavjere i sustavno udešenog plana. Sve je bilo udešeno tako, da kad bi se atentat izjalovio na jednom mjestu, morao bi da se izvede na drugome. Dokazano je i stoji izvan svake sumnje, da su sva šestorica okrivljenih jedno nakanili i jedno namjeravali t.j. da počine atentat na prijestolonasljednika nadvojvodu Franju Ferninadna, dakle da ga umore iz potaje ispod mukla.

Svaki od njih je znao, da nije sam da ima drugova koji će na istome mjestu, kod iste prilike i sa istim sredstvima izvesti čin, a ako ne bi jednome od njih uspjelo, imao bi izvesti čin drugi od njih, što je svakoga od njih ohrabrilo i bodrilo i tako osiguralo izvedenje čina. Premda je daklem samo Čabrinović bacio bombu, a da nije pogodio nadvojvodu i ako je samo Princip ispalio hitac iz revolvera, te time nadvojvodu i visoku suprugu usmrtio, to se ovo potajno umorstvo ima jednako prepisati u grijeh svoj šestorici gornjih okrivljenika. Svi se oni moraju smatrati kao neposredni činioci, svi jednako odgovaraju za uspjeh, jer se ovdje radi o komplotu, o združanju istih okrivljenika u svrhu zajedničkog izvršenja stanovitog opredjeljenog zločinstva. Po uhapšenju Principa i Čabrinovića razbjegli su se ostali atentatori. U parku na musali nađena je jedna bomba, koju je bez sumnje bacio tamo Muhamed Mehmedbašić. Mehmedbašić je pobjegao po najprije u svoje rodno mjesto u Stolac, a otuda dalje u Crnu

Goru, gdje je bio uhvaćen. No prije nego što su ga mogle crnogorske vlasti izručiti, pobjegao je iz zatvora nepoznato kuda, tako da se do danas nije više mogao da uhvati. Čubrilović je otišao u Skenderiju ulicu i tamo se je prema predhodnom sporazumu sastao sa Ivom Kranjčevićem kome je predao neupotrebljenu bombu i revolver, a iza toga otputovao u svoje rodno mjesto Bosansku Gradišku, gdje je kasnije uhapšen.

Ivo Kranjčević otišao je svojoj rodbini Ivanu Momčinoviću, Franji i Adili Sadilo, gdje je ostavio bombu i revolver. Supruzi Sadilo i Ivanu Momčinović znali su, da je atentat izvršen i znali su, da je oružje, što im ga je Ivan Kranjčević donio u njihovu kuću, bilo sredstvo kod atentata. Njima je bilo poznato da vlasti vode potragu i potjeru za atentatorima i da je ovo oružje važan znak, po kome bi se atentat sam i atentatori mogli tačnije da ustanove, no oni su ipak zatajili ovo oružje i na taj način hotimice nastojali, da zapreče i otežaju, da se dozna za to oružje.

Oni su jednostavno pozvali Kranjčevića da odnese oružje, da se ono kod njih ne nađe, i oni sami neunesreće. Oni nisu prijavili da je Ivan Kranjčević, oružje njima donio i kod njih ostavio, a ni to, da je Kranjčević kasnije odnio ovo oružje. Ovo su činjenice istom kasnije tokom istrage ustanovljene, no nije doprinešen dokaz, da bi supruzi Sadilo i Ivan Momčinović već prije izvedenja znali za atentat i da bi se već prije stavili u kakav sporazum i dogovor sa činiocima ili dionicima.

Njihova pripomoć, njihovo pogodovanje i sudjelovanje nastupilo je za izvršenog zločinstva. Kako je već spomenuto, Ivan Kranjčević je na poziv i zahtjev supruga Sadilo i Ivana Momčinovića digao bombu i revolver iz njihove kuće i ponio kući svojih roditelja.

Njegova mati je ovo oružje bacila u park kod musale, gdje se je kasnije i našlo. Trifko Grabež je svoju bombu i revolver odnio kući Gavre Crnogorčevića, koji mu je rodbina u Potok ulicu i sakrio bombu pod sjedalo u zahodu, a revolver pod krov. Sutradan pošao

je svojoj kući u Pale gdje je kasnije uhvaćen. Cvjetko Popović sakrio je svoju bombu i revolver u podrumu kuće Prosvjetnog savjeta u Čumuriji ulici i otputovao je u Zemun gdje je kasnije uhvaćen. Bombe i revolveri Popovića i Grabeža nađeni su kasnije netaknuti na spomenutim mjestima. Vještačkim nalazom i mnijenjem ustanovljeno je, da su upotrebljeni revolveri, brovning pištolje repetirke belgijskog sistema od 9 mm kalibra sa 7 navoja i to jednim u cijevi a 6 u magazinu i da su od velike djelatnosti dakle ubojito oružje u svakome pravcu u izvrsnom i neoštećenom stanju.

Upotrebljene i kasnije pronađene bombe označili su vještaci kao srpske ručne granate, napunjene praskavim predmetima sa kapsolom, koje se, pošto se ukloni šaraf na vrhu pale udarcem o tupi predmet na što se one u 12 sekundi rasprsnu i tako poluču za željeni uspjeh. Bez svake sumnje vještaci po omotu, po formi, sustavu i materijalu ustanovili da su ove granate tvornički proizvod određeni za vojničke svrhe i da su istovjetne s bombama koje su, prije nađene kod Brčkog.

Za ove je bilo dokazano, da su kragujevačkog arsenala, a time je dokazano da su te bombe iz istog arsenala. Najzad ni sami atentatori ne poriču toga. Ima ih od dva sistema. No, razlikuju se minimalno. Neupotrebljene bombe su bez svakog manjka, pa bi u slučaju upotrebe nesumnjivo prouzročile zaželjeno pustošenje. Sve gornje činjenice ustanovljene su potpunim odnosno djelomičnim priznanjem okrivljenih te rezultatom vođene istrage. Okrivljeni priznaju ne samo čin, koji im se u grijeh upisuje, nego priznaju zlu nakanu. Nedjeljko Čabrinović navodi, da je nišanio da ubije nadvojvodu s razloga, jer je on bio ukoliko mu je poznato iz novina, neprijatelj Slavena, a naročito Srba i jer Srbi imaju da zahvale njemu i današnjem poglavaru iznimne mjere.

Ovo uvjerenje da je stekao čitajući novine, naročito "Štampu", "Politiku" i "Pijemont". Iz novina je doznao da je prestolonasljednik bio

izvrstan vojskovođa i da bi on bio za Austriju drugi Napoleon. Dodaje, da je čuo da će ga Mađari još za života našega cara da krunišu kao kralja Ugarskog, a sada da je došao u Bosnu da na srpskome zemljištu drži vježbe kako će moći provesti rat između Monarhije i Srbije.

Čitao je, kako on kaže, u srpskim novinama, da je u prestolonasljednika za vrijeme srpskog rata nikla ideja, da se stvori federativna Monarhija, u koju bi se onda povukla i Srbija.

Sve ga je ovo potaklo na atentat jer je prestolonasljednik kao spreman čovjek bio pogibeljan za Srbiju. Ovako su mnijenje o prestolonasljedniku i krugovi u Srbiji u kojima se je Čabrinović kretao, te su u tome smislu vodili razgovore đaci i građani. Čabrinović veli, da je za njega bio taj atentat preteča revolucije koja bi Austriju sasma uništila. Dodaje, da je mislio, da će atentat škoditi Srbima i Bosni, no da poslovice kaže: "Pritisnuto jače sve na više skače".

U novini "Politika" čitao je, da je Srbija sklopila, ugovor s Rumunjskom za podjelu Austrije, tako da, Rumunjska dobija Erdelj, a Srbija sve Jugoslovene, naime Bosnu i Hercegovinu, Dalmaciju, Hrvatsku, Kranjsku, Sloveniju i Bačku. Ova nova država ne bi se zvala Srbija nego Jugoslavija.

Zatim kaže da je čitao u novinama, da je Austrija trula država, da u Srbiju znade katkada na dan prebjeći do pedeset vojničkih bjegunaca. Zatim da je čitao kako može Srbija izvesti više vojske protiv Austrije, nego ova protiv prve, jer u slučaju rata a mora Austrija postaviti silnu vojsku protiv Rusije i Rumunjske i Italije, a osim toga morala bi kod kuće držati silnu vojsku, da čuva nezadovoljne Čehe, Poljake, Mađare, Srbe, Slovence, Hrvate tako, da se Srbija ne boji onog ostatka, što bi išao protiv nje, a naizad, da je Srpska vojska, prokušana u tri rata, bolje vrsti nego Austrijska. Dodaje, da tako misle svi kao jedan u Srbiji, jer ih je tako vaspitala srpska štampa i u tome su složni svi staleži srpskoga naroda,

te da se o tome govori uvijek i svugdje. Kad je jedanput samo kazao, da austrijska vojska nešto vrijedi, da su mu vikali, da je špijun. Za Srbe veli, da je posve logična stvar, da oni računaju na pripomoć Slavena u Monarhiji. Tvrdi da je doznao, da će prijestolonasljednik doći u Sarajevo na Vidovdan, koji je Srbima najveći nacionalni svetac, da mu je to dalo još više snage da, počini atentat. U Srbiji je svako mislio na to, da se Bosna i Hercegovina otrgnu od Austrije i to ratom, te se je Srbija na to spremala i mislilo se organizirati u Bosni pokret poput Macinijevoga. Kad bi došlo vrijeme, da bi se podigla buna, dobavile bombe i oružje, te u Bosni diglo sve u zrak, naime kasarne, magazine i sve urede. Veli naročito, da je počinio atentat zato, da Srbija, kad ne bude prijestolonasljednika lakše uzmogne u osvojiti Bosnu.

Gavrilo Princip iskazuje, da je umorstvo počinio više iz osвете i mržnje prema Austriji, koja je uvijek činila toliko nepravda i poniženja Jugoslovenima, a zatim jer je držao, da je prijestolonasljednik velik čovjek, koji bi u budućnosti mnogo škodio Jugoslovenima.

Priznaje, da mu je uvijek bilo pred očima, političko ujedinjenje Jugoslovena, to mu je bila osnovna ideja, zato je trebalo Jugoslovene u prvom redu osloboditi od Njemaca i Austrije, jer su sve nesreće, koje su se događale Jugoslovenima, poticale od Austrije. Taj duh se je u velike razvio među omladinom u svim jugoslovenskim zemljama. U Srbiji ne samo da se je govorilo, da ona ide za tim da oslobodi Jugoslovene ispod Austrije nego, da je to bila moralna dužnost Srbije kao oslobođenog dijela Jugoslovena i moglo se je čuti od svakog Srbina da se očekuje, da će Srbija osloboditi Jugoslovene.

Navodi, da je stvoren među nacionalističkom mladinom radikalni program i daci nacionaliste počeli su se pojavljivati u školama Jugoslovena. U prvom redu htjelo se da se podigne borbeni nacionalni duh, kao sredstvo za političko ujedinjenje. Kao primjer da im je služila Njemačka, a osobito Italija, mo-

mentom za provedenje tog ujedinjenja smatran je evropski rat, kad bi trebalo da budu Srbija i Jugosloveni tako jaki, da se odcijepi od Austrije. Tako je mislio on i omladina i očekivali su raspad Austrije, dalje, da su ga ovi ideali pratili kod izvođenja čina, te tvrdi, da su atentati u Hrvatskoj i Bosni bili plod te nacionalističke ideje. Okrivljeni Trifko Grabež opet iskazuje, da je u Beogradu češće puta raspravljao o teškog položaja srpskog naroda u Bosni, o nasiljima protiv Srba, o političkom ujedinjenju Jugoslovena što su pod Austrijom, zajedno sa Srbima u kojoj god državnoj formi.

On sam je kako nastavlja, stao razmišljati o tome, kako bi se trebala sprovesti borba za tu njihovu ideju. Kad su doznali, da će prijestolonasljednik doći u Bosnu, namislili su počiniti atentat, jer da su iz članaka srpskih i hrvatskih novina saznali, da je prijestolonasljednik silan kao vojnički faktor i da je inicijator svih veleizdajničkih procesa i iznimnih mjera.

Nastavlja da u Srbiji vlada opće nezadovoljstvo, što je Bosna i Hercegovina potpala pod Austriju. Svaki seljak u Srbiji da mrzi Austriju, jer je tako vaspitan u školi. Navodi da atentat ne bi počinio, da nije bio u Beogradu, jer je u Srbiji vidio golemu razliku između režima u Bosni i u Srbiji, gdje svaki građanin uživa slobodu, zatim jer je doznao iz srpskih novina pravi položaj o zavisnosti Jugoslovena i teško njihovo stanje i jer je dolazio u doticaj sa srpskom omladinom, koja se je čudila njihovoj neborbenosti.

Boravak u Beogradu i balkanski rat, da je vaspitao u njemu borbeni duh, koji je bio spreman u danom momentu dati život za dobro Bosne i uopće Jugoslovena. Veli, da osoba prijestolonasljednikova nije kod nje ga igrala nikakve uloge, već samo narodni osjećaj. Vaso Čubrilović navodi da se mjesec dana prije atentata sastao sa poznatim mu Lazarom Đukićem i raspravljajući o dolasku prijestolonasljednika, da mu je Đukić rekao,

da bi valjalo vojvodu dočekati kad bi za to bilo ljudi i izvesti atentat.

U ovakvom razgovoru da mu je rekao, da bi on bio spreman da to učini. Poslije dva ili tri dana da ga je upoznao sa Danilom Ilićem, koji mu je obećao dati oružje u svrhu atentata, samo još neka nađe nekog druga, na šta je on pozvao Cvjetka Popovića u to kolo. Veli, da je nacionalista, čiji je cilj, da slože sve Jugoslovane u jednu državu, koja bi se zvala "Jugoslavija".

Okrivljeni Cvjetko Popović veli, da je njegovo načelo, da bi se morali Srbi i Hrvati kao jedan narod ujediniti, sami sobom vladati i osloboditi se njemačkog jarma. On je radikalni nacionalista. Ovo ga je potaklo na učestvovanje kod atentata, jer kako on sam veli, nije ni mislio na prijestolonasljednika kao osobu.

Danilo Ilić navada, da je imao iste ideje kao i njegov prijatelj Gavrilo Princip. Njihovi ideali bili su ujedinjenje čitavog slavenskog naroda pod jednom krunom, pa makar bila i republika.

Sa sadašnjim položajem da nisu bili zadovoljni, zato im je bio cilj u životu, da poduzmu sva sredstva, da se oživotvori ta ideja. Oni su vladajuće krugove Austro-Ugarske monarhije smatrali protivnicima njihove ideje pa su i takvim smatrali i prijestolonasljednika Franju Ferninanda. Okrivljeni Ivo Kranjčević iskazuje, da je raspravljao sa Vasom Čubrilovićem o jedinstvu Srba i Hrvata, da oni steknu svoju slobodu. Čubrilović mu je povjerio, da se Srbi spremaju na atentat na prijestolonasljednika, da treba stvoriti jedinstvo, jer da svaki srpski seljak znade da je Srbin.

Okrivljeni Mihajlo Miško Jovanović, predsjednik je Srpskog sokola, član srpske crkvene općine u Tuzli, član eparhijskog savjeta i član narodnog odbora. Njemu su Danilo Ilić i Veljko Čubrilović govorili o atentatu i on je u proglasu od 18. oktobra 1912. za crveni krst upotrijebio izreku: "Nama, kojima još nije određeno, da zalažemo i život

za oslobođenje". Ove riječi već dokazuju, da je pristaša srpske iredente, a to proizilazi još više iz njegove korespondencije, u kojoj se govori, da on radi za Srbiju i da se izlagao zbog ovoga rada opasnostima, i ako nije tačnije označen način ovoga rada.

Osim toga priznaje, da je po uputi Veljka Čubrilovića bio u Šabcu i da je tamo Boži Milanoviću izrazio želju, da bi htio biti povjerenikom "Narodne Odbrane", na što je kao takav i primljen. Sve ove okolnosti, i da je Milan Ciganović uputio već u Beogradu Trifka Grabeža na Miška Jovanovića, utvrđuje činjenicu, da je ovaj već prije atentata za nj znao i da je bio u službi veliko-srpske propagande.

Usprkos toga, nije se žacao, da iza atentata svečano i oficijelno dade izjavu saučesća. Njegov izgovor, da je mislio, da će daci s bombama i revolverima prigodom dolaska nadvojvode samo demonstrirati, nezaslužuje nikakve pažnje. Priznaje, da je dobio od Bože Jovanovića, u Šabcu brošuru Živojina Dačića, veliko-srpskog sadržaja u više primjeraka i da je podijelio među seljake. Priznaje, da je primao kao povjerenik "Narodne Odbrane" iz Srbije izreske iz tamošnjih novina, koji su govorili o progonstvu Srba u Bosni, te da je te izrezke pokazivao drugovima u društvu.

Okrivljeni Veljko Čubrilović priznaje, da je saznao od Principa i Grabeža čim su došli njemu u Priboj, da nose bombe i revolve-re u svrhu, da u Sarajevu počine atentat na prijestolonasljednika. Priznaje, da je odmah pristao na njihovu molbu, da ih u njihovom daljem putovanju i otpremi oružja pomogne.

Priznaje, da je uzeo na svoga konja bisage s oružjem i odveo Grabeža i Principa kući Mitra Kerovića, gdje je ovoga i sinove mu Blagoju, Neđu i Jovu, te Cvjetina Stjepanovića zainteresovao, da Grabeža i Principa otpreme kolima dalje u Tuzlu. Iskazuje, da su svi ovi potonji gledali u bombe i revolve-re i da je bio govor o tome, da će daci izvesti atentat na prijestolonasljednika i napokon, da je on napisao pismo na Miška Jovanovi-

ća u Tuzlu za daljnju pomoć đacima, te da je predao ovo pismo Neđi Keroviću i Cvjetinu Stjepanoviću sa odnosnom uputom.

Priznaje dalje otvoreno, da je to učinio u službi “Narodne Odbrane”. Navađa u tom pravcu, da je godine 1911. bio izlet brčanskih sokola u Banji Koviljači i da je on kao starješina Pribojskog sokola učestvovao. U Šabcu upoznao se sa već imenovanim Božom Milanovićem, koga je onda posebno posjetio. Milanović mu je u razgovoru rastumačio ideju “Narodne Odbrane”, njezin program i propagandu i zainteresovao ga neka postane povjerenikom tog društva za Priboj na šta je on i pristao.

Milanović je još rekao da će mu poslati seljaka, koji bi držao vezu između njih. Još ga je upitao, ko bi bio prikladan povjerenik “Narodne Odbrane” za Tuzlu na što mu on nije mogao dati odmah odgovora.

Kada je godine 1912. došao njegov kum Mihajlo Jovanović u Priboj, da pregleda sokolsko društvo, da mu je govorio o “Narodnoj Odbrani” i povjereništvu u Tuzli. Jovanović da je kazao, da će se predomisliti, no poslije mjesec ili dva rekao je da se je primio tog povjereništva.

Nekako u isto doba, da je došao njemu okrivljeni Jakov Milović i predstavio mu se kao veza sa Šabcom, te ga pitao, ima li šta za Božu Milanovića, no tada da nije bilo ništa za poruku. Čim je dana 2. juna o. g. izbio Milović s Principom i Grabežom predan (?) u Priboj, veli, da je odmah znao, da će Milović javiti neku važnu vijest od “Narodne Odbrane” i već po tome da je znao, da đaci dolaze iz Srbije i da ih šalje “Narodna Odbrana”.

Vjeran riječi datoj ovom društvu, da je primio čak i izvršio sve što su tražili od njega. Iskazuje zatim, da je, kad se kasnije sastao u Tuzli sa Miškom Jovanovićem, dok je ovaj još bombe i revolvere držao sakrivene, kazao ovome da će đaci ovim oružjem izvršiti atentat na prijestolonasljednika. Okrivljeni Branko Zagorac, Dragan Kalember i Marko Perin, nacionaliste su, pristaše ideje ujedinje-

nja Jugoslovena u posebnu državu, pristaše dakle ideje prisilnog otrgnuća Bosne i Hercegovine i ostalih jugoslovenskih zemalja od naše monarhije.

Mitar Kerović priznaje, da je spomenutog dana došao Veljko Čubrilović u kući Mitra Kerovića vadio iz torbe bombe i revolvere, nego veli, da je jedan od okrivljenih pokazivao bombu i razlagao kako se ona upotrebljava. Navodi, da je Veljko Čubrilović kazao, da su ovi đaci iz Srbije, da riskiraju svoje živote za njih Srbe i putuju u Sarajevo gdje će doći prijestolonasljednik i da treba o tome šutiti, jer da će inače izgubiti glavu.

Jedan od đaka da mu je rekao neka šuti, jer da mu nema spasa, a da oni (đaci) njoha nikad neće izdati. Neđo Kerović tvrdi, da su bili prisutni osim njega još Blagoja, Mitar i Jovo Kerović, te Cvijan Stjepanović kad je učitelj Veljko vadio i pokazivao oružje.

Priznaje da je učitelj Veljko kazao da đaci idu da ubiju prijestolonasljednika. Jovo Kerović priznaje samo, da su Princip i Grabež bili kod njihove kuće, te da su ih Neđo Kerović i Cvijan Stjepanović odvezli u kolima u Tuzlu, no poriče, da je vidio Veljka Čubrilovića i oružje, a poriče i to, da je znao, da se okrivljeni spremaju na atentat. Cvijan Stjepanović ne poriče, da je Veljko Čubrilović u kući Mitra Kerovića izvadio iz torbe oružje i pokazivao im ga, a napose bombe.

Navađa, da mu je na povratku iz Tuzle Neđo Kerović kazao: “Tvrdi srca u ovih đaka, što smo ih vozili, jer kane sa onim bombama i revolverima, da ubiju prijestolonasljednika kad dođe u Sarajevo”. Iskazom Veljka Čubrilovića i sada navedenim djelomičnim priznanjem Kerovića i Cvijana Stjepanovića, mora se primiti dokazani, da su Cvijan Stjepanović i Mitar Kerović i sinovi mu Blagoja, Neđo i Jovo, dok su Princip i Grabež bili u kući Mitra Kerovića saznali, da su Princip i Grabež iz Srbije nosili 6 bombi i 4 revolvera, da usmrte prijestolonasljednika, i da su im Kerović i Cvijan Stjepanović navedenim načinom na ruku išli i potpomogli ih. Okrivljeni Mićo

Mičić, Obren Milošević i Jakov Milović priznaju doduše, da su kako je gore opisano učestvovali kod vođenja Principa i Grabeža i kod prenosa oružja, no sva trojica poriču, da su znali, u kakvu će svrhu služiti ovo oružje. Ovo poricanje se ne može uvažiti. Veljko Čubrilović iskazuje da je baš Jakov Milović bio posrednik između njega i Bože Milanovića iz Šabca u poslovima “Narodne Odrbane”. Milović priznaje da je Veljko Čubrilović po njemu spremao pisma u Srbiju i da je on ta pisma predavao kolibaru Milanu Čuli na srpskoj Isaković adi.

On se je sam nalazio u službi “Narodne Odrbane”, a znao je i za Veljka Čubrilovića. Obren Milošević bio je u prijateljstvu s Miloševićem i više puta ga je posjećivao. Mičić sam priznaje da mu je Grbić kazao, da će daci s oružjem nešto raditi i da o tome treba štititi. Ove okolnosti i činjenice, da su sva trojica bila odmah spremna, da Principa i Grabeža, koji iz Srbije dolaze sa revolverima i bombama na tajanstveni način preko granice iz stranputice dalje povedu; da je tada bilo već opće poznato, da će nadvojvoda Franjo Ferninand doći u Sarajevo, da je atentat bio udešen po “Narodnoj Odrani”, u čijoj su se službi nalazili Milović i Grbić, zatim tjesno poznanstvo Miloševića sa Milovićem, te poznanstvo ovog potonjeg i Mičića sa Radivojem Grbićem, dokazuje, da su sva trojica t. j. Milošević, Milović i Mičić tada odmah znali, da Princip i Grabež idu sa bombama i revolverima, da izvedu atentat na prijestolonasljednika.

Iz svega ovoga dakle proizilazi, nedvojbeno dokazanim, da su Nedjeljko Čabrinović, Gavrilo Princip, Vaso Čubrilović, Cvjetko Popović i Trifko Grabež u dogovorenom savezom sa Mehmedom⁴ Mehmedbašićem i u namjeri, da usmrte Njegovu carsku i kraljevsku Visost nadvojvodu i prijestolonasljednika Franju Ferninanda, počinili gornja djela,

iz kojih je proizašla smrt vojvode i supruge mu vojvotkinje od Hohenberga.

Dokazano je nadalje, da je njihov napadaj na nadvojvodu uslijedio ispod mukla, naime načinom, da se protiv istoga nijesu mogle upotrijebiti nikakve mjere opreznosti, njihove odbrane. Dok su isti okrivljeni bili spremni izvršiti atentat bombama i revolverima u prisutnosti više osoba, bilo im je jasno, da se time u većoj mjeri stavljaju u opasnost tjelesna sigurnost nazočnih ljudi, te je bila u njihovoj zloj nakani i ova opasnost, koja je zbilja i nastupila.

Pošto se ovdje radi o zavjeri, o komplotu, to moraju odgovarati svi gornji okrivljeni, za čine pojedinaca, izvršene u opsegu toga komplota, s toga mora se svima njima jednako u grijeh upisati također gornja opasnost, koja je nastala bacanjem bombe po Čabrinoviću.

Okrivljeni Danilo Ilić, Ivo Kranjčević, Lazar Đukić, Veljko Čubrilović, Mitar, Neđo, Jovo i Blagoje Kerović, Cvijan Stjepanović, Mihajlo Jovanović, Branko Zagorac, Marko Perin, Nikola Forkapić, Dragan Kalember, Mićo Mičić, Jakov Milović i Obren Milošević jesu prije atentata i znajući da se isti namjerava poticanjem, nabavljanjem sredstva i upućivanjem na ruku išli i pomogli, da se je zaista i izvršio.

Ovaj atentat nije dakle samo lična tragedija, nego je i jedan politički događaj prvoga reda. On nije potakao iz motiva lične mržnje, nego je djelo, kojim se htjela da se postigne politička svrha. Ovim strašnim djelom imala se je provesti ideja veliko–srpske zavjetne misli, i ostvariti veliko–srpske aspiracije, naime pokret, koji ide za tim, da se politički svi Srbi, a i svi Jugosloveni, ujedine i pripoje kraljevini Srbiji. Atentat je autentičan tumač ove srpske zavjetne misli.

Priestolonasljednik nadvojvoda Franjo Ferninand nije upravljao državom, a znalo se da će to biti u skoroj budućnosti, znalo se, da je njegov državni program morao učiniti kraj veliko–srpskim aspiracijama i stoga ga je trebalo maknuti s puta i nedati mu vreme-

4 Treba stajati: Muhamedom

na, da izvede svoje osnove. Prirodna snaga i ekspanzivnost srpskog naroda kraljevine Srbije nije se zadovoljavala uskim granicama kraljevine nego je težila za proširenjem i najzad za uspostavljanjem carstva Dušana Silnoga, koje je obuhvatalo ne samo sadašnju balkansku ratom proširenu Srbiju, nego i dio Austro-Ugarske monarhije na jugu.

Sadašnja je srpska generacija čvrsto odlučila, da svim silama i sredstvima oživotvori tu ideju i razvila je pokret, koji je smjerao za tim da se uspostavi “Velika Srbija”, da se otrgnu od carevine Turske i Austro-Ugarske, srpskim i uopće jugoslovenskim narodnostima nastanjeni dijelovi i spoje u jedinstvenu državu pod vodstvom i hegemonijom kraljevine Srbije, pod žezlom dinastije Karađorđevića.

Balkanskim ratom, čiji su uspjesi pali u dio Srbije, oživotvorila je ona dio svojih aspiracija, zadobila je naime od nje zaželeni dio carevine Turske i izvršila je time tako zvanu kosovsku osvetu. U pogledu Austro-Ugarske Monarhije nisu se njene želje ispunile. Stoga, Srbi nazivaju Srbe, Hrvate i Slovence u našoj Monarhiji neoslobođenom braćom i uspjehe u balkanskome ratu samo kao izvršenje jednog dijela njihove zadaće. Ova velikosrpska propaganda postoji već odavna, a isticala se intenzivnije otvoreno od vremena aneksije Bosne i Hercegovine po našoj monarhiji. Okupaciju ovih zemalja smatrala je Srbija kao prelazno stanje i bila je uvjerena, da će joj Bosna i Hercegovina kod definitivnog rješenja pitanja pripadnosti ovih zemalja, pasti u krilo, jer je smatrala ove zemlje kao srpske zemlje, koje bi joj stoga morale pripasti.

Definitivno pripojenje Bosne i Hercegovine našoj monarhiji uzvitlalo je silnu prašinu u Srbiji, raspalilo je žestoko strasti i mržnju protiv Monarhije i bilo je povodom burnih protesta, povika za ratom, mitinga i demonstracija. Aneksija je prikazivana, prikazuje se još i danas, kao na Srbiji počinjena otimačina, koju valja poništiti. Od tog vremena počelo se je u Srbiji otvoreno pozivati na prezir i na mržnju protiv monarhije, počeo

se je prijetiti ratom, oružanim sukobom i stalo se sistematski i svim silama i sredstvima raditi na utvrđenju puta, kako bi taj rat, koji se nije mogao mimoći povoljno po Srbiju ispao.

Ova je propaganda obvezala srpsku štampu (dn. br. 1161), koja je jednoglasno na nizak način počela da napada našu dinastiju i monarhiju, čiji se ugled i dostojanstvo ništilo na sve moguće načine.

Austro-Ugarska prikazivala se kao najveći neprijatelj i ugnjetač Slavena, a napose srpskoga naroda. Prikazivala se kao unutra slaba, nemoćna i rastrovana, da je treba uništiti i podijeliti, kako bi se time donijela sloboda slavenskim narodima, koji su u sklopu Monarhije. Srpska je štampa vatreno i neobuzdano pozivala na rat i raspaljivala na omalovažavanju i na ljutu mržnju protiv Monarhije. Napadaji su bili upereni i na c. i kr. vojsku (dn. br. 1102). Osim toga osnivala su se društva koja su pripremala na borbu.

Svima se sredstvima radilo, da propaganda oživotvori svoje namjere, koje se jasno očituju u revolucionarnom statutu Milana Pribičevića (dn. br. 1000/22 n).

Među ovim društvima isticala se je kasnije “Narodna Odbrana”, koja je potekla iz jednog revolucionarnog odbora koji je bio dobar, za srpske makinacije po Makedoniji i Staroj Srbiji, tada turskim zemljama, ali s kojom se nije moglo manipulirati u području Austro-Ugarske, poimenice u Bosni i Hercegovini. Da taj komitet dobije bolji oblik, osnovala ga doduše kao privatno društvo, no pod pokroviteljstvom zvaničnih krugova od kojih je bio sasvim zavisao.

Njegovi utemeljači bili su između ostalih i general Božo Janković, prijašnji ministar Ljuba Jovanović, Ljuba Davidović i Velislav Vulović, direktor državne štamparije Živojin Dačić i tadašnji kapetani a sada majori Voja Tankosić i Milan Pribičević. Društveni organ “Narodne Odbrane” objelodanio je u pomenutoj publikaciji, koja će se na glavnoj raspravi pročitati ciljeve društva u opširnom

i pragmatičnom prikazu, ali izričito spominje, da se tu ne radi o iscrpljavanju prikaza sveukupnog rada, jer se to iz više razloga niti može niti smije.

Najglavnija i poglavita svrha tog društva bila je: ustrojenje i oprema komitacija za rat Monarhijom. Ovi se budući dobrovoljački četnici poučavaju u zasebnoj školi u pucanju, bacanju bomba, stavljanju mina, razvaljivanju željeznica, tunela i mostova. Zadaća im je, da po nalogima svojih starješina ovo znanje praktično upotrijebe u Bosni i Hercegovini. Oni bi imali za slučaj rata provaliti u Bosnu i Hercegovinu, njima bi se imao priključiti insurgirani narod, tako, da bi naša Monarhija u Bosni ratovala kao u neprijateljskoj državi.

„Narodna Odbrana” ima doduše u svome programu i kulturno nastojanje, kome je na umu duševni i tjelesni razvoj srpskoga naroda, njegovo jačanje, no ovo je samo izlika da se organizira i odgaja narod za borbu do uništenja protiv Monarhije i time tabože oslobodi i ujedini podjarmljeni srpski narod. Agitacijom u svim slojevima naroda, podržava „Narodna Odbrana” u kraljevini Srbiji nepomirljivu mržnju protiv Monarhije i stupila je u vezu sa sokolskim savezom „Dušan Silni” u Kragujevcu i s drugim društvima, koja su radila u njenom duhu. Ona je preotela sebi sve, što je pristupačno njenim idejama. No ova agitacija nije se ograničila na kraljevinu Srbiju, nego se je provadala i u jugoslavenskim zemljama Monarhije, napose u Bosni i Hercegovini koje su se zemlje u prvome redu imale otcijepiti od Monarhije i sjediniti s kraljevinom Srbijom. Ova agitacija, ovaj veliko-srpski pokret, osobito se je razmahao iza balkanskoga rata, zahvatio naše krajeve i nije pao na neplodno tlo, nego hvaća tu korijene.

Srpska radikalna nacionalistička struja kojoj je ideal veliko-srpsko carstvo, svakim se je danom širilo. Prigodom premetačina preduzetih kod okrivljenih i ostalih sumnjivih osoba, pronađeno je mnoštvo knjiga i brošura propagandističkog sadržaja. Korrespondencija, koju su slali i dobivali, kako

je dokazano, vrvi neobuzdanim napadajima protiv Monarhije, uveličavanjem Srbije, te je napunjena čežnjom za borbom, da se ova ideja oživotvori. Ove su brošure, knjige, buntovne pjesme, tajnim putevima iz Srbije ovamo kriomčarene i rasturene u svrhu, da se otruje narod u osjećajima odanosti i lojalnosti.

Atentatori Jukić i Žerajić opjevavaju se kao heroji, kao mučenici, koji su žrtvovali život za ostvarenje veliko-srpske ideje. Narodna je odbrana pridobila i ovdašnja srpska društva i upregla ih u kola propagande. Sokolsko društvo „Dušan Silni” u Kragujevcu (dn. br. 1091 ad), stupivši u savez s izvjesnim ovdašnjim sokolskim društvima ucjepljivalo im je iredentističke ideje. Kod pojedinih od tih društava nađen je „izvještaj o radu” sokolskog društva „Dušan Silni” u Kragujevcu u godinama 1912. i 1913. (Kragujevac, štamparija Budućnost Tih. Lekića 1914.). Na početku tog izvještaja koji će se na glavnoj raspravi pročitati, odštampan je govor kojim je predsjednik društva, kraljevski srpski major Kovačević u januaru 1914. pozdravio godišnju skupštinu.

Taj je govor pun napadaja na našu Monarhiju. Otvoreno priznaje pravi cilj društva, naime odgajanje i jačanje članova za borbu protiv Austro-Ugarske, za oslobođenje Srba u Monarhiji, dakle za nasilno izvedenje veliko-srpskog programa. Osim toga nađene su izvještajne tabele, koje je slalo društvo „Dušan Silni” spomenutim društvima. Ove je tabele trebalo ispuniti i vratiti u Kragujevac. Iz rubrika tih tabela vidi se da je „Dušan Silni” bio tačno informiran o stanju društava, a napose o broju članova. Očividno u svrhu, da znade, na koliko boraca može računati za veliko-srpsku borbu, i s kojim je sredstvima imao srpski soko, da pod svoja krila pokupi sve Srbe i da se smatra jedinstvenim sa sokolskim društvima Bosne i Hercegovine i ostalih južnih Slavena.

Zatim je, „Narodna Odbrana” razvila gustu mrežu uhađanja u našim zemljama, kako

to proizlazi iz istrage protiv Jove i Jagličića i dr., radi uhođenja (dn. br. 1/4 G.R. 503/1913. i dn. br. 1096), te protiv drugih osoba zbog istog zločinstva, (dn. br. 863). Nadalje podržava ona u Bosni i Hercegovini svoje povjerenike, koji izvršuju njezine naloge i šalju potrebna izvješća.

Okrivljeni Miško Jovanović i Veljko Čubrinović priznaju, da su bili povjerenici, i da ih je za to predobio Božo Milanović iz Šabca u čijoj je službi bio Trifko Krstanović i Jakov Milović.

Ovakovima i tajnim izaslanicima zavodi "Narodna Odbrana" naše građane na izdaju proti domovine. Izvještaji, koje šalje i dobiva "Narodna Odbrana" iz naše zemlje, idu tajinstvenim putevima. Upotrebljuje se tajna šifrirana pisma. Sve je to pravilo poteškoće, da se tim makinacijama stane na put. Ponajprije je propaganda dijelila socijalno, kulturno i ekonomski Srbe od Hrvata i Slovenaca, te propovijedala i radila na ujedinjenju Srba, dokazujući da su napose Bosna i Hercegovina čisto srpske zemlje, gdje i nema drugih narodnosti. Videći da su, ovi temelji preslabi i da ta sila nije dostatna, bacila je u zadnje doba lozinku srpsko-hrvatske, te slovenske jedinstvene narodne ideje, narodnog ujedinjenja Srba i Hrvata i Slovenaca, gdje bi se kako se prividno kaže, imali promicati kulturni ciljevi i izgladiti opreke i divergencije koje postoje među ovim narodnostima. No ova je lozinka samo izlika, da se mogu proveći ciljeve propagande. Taj pokret zahvatio je najviše omladinu u našim srednjim školama gdje su stvorena tajna udruženja pod naslovom "Narodno ujedinjenje" ili "Srpska đачka omladina" i slično, koja stoje doduše na principu narodnog ujedinjenja no ne samo kulturnog nego i političkog, naime da se osnuje jedna država pod imenom "Jugoslavija", koja bi obuhvaćala sve zemlje u kojima žive Jugosloveni.

Sve je to išlo za ciljem, da se otrgnu Hrvatska, Slovenija, Dalmacija, Istra, Bosna i Hercegovina, Slavonija, Bačka i Banat od naše

Monarhije i pripoje kraljevini Srbiji. Ova su dakle društva revolucionarna dala su povoda malaksanju discipline što se je izražavalo u štrajkovima i zlostavljanju nastavnika. Da se je ova struja tako razgranila valja pripisati tome, da su đaci znali, da se ona propagira iz Srbije i da će oni religirani ili inače kažnjeni naći u Srbiji utočišta poimenice kod "Narodne Odbrane" koja im je davala potporu i vodila brigu oko njih, da ih čvrsto priveže uza se i učini sredstvom za veliko-srpsku ideju.

Veliko-srpska propaganda nije se ograničila na gornja sredstva nego je sasvim prosto bez ustručavanja počela pozivati i poticati na terorističke čine napada i atentate na mjerodavne i izrazite ličnosti. Svi atentati na jugu imali su porijeklo u Srbiji, bili su plod propagande koja je postavila načelo, da se samo tim sredstvima može postići cilj. U zadnje se je vrijeme koncentrisala ta agitacija oko osobe nadvojvode Franje Ferdinanda, koga su smatrali zaprekom ostvarenja gornje ideje.

Svjedok Krešimir Kovačević iskazuje, da je vidio Luku Jukića prije nego je počinio atentat na tadašnjeg kraljevskog povjerenika Cuvaja u Beogradu da opći između ostalih i s Vojom Tankosićem, te da je iz razgovora pokojnog majora Vasića, ministra Marinkovića, Jakše Prodanovića i Milana Pribičevića razabrao, da oni kane pod jugoslovenskim jedinstvom uskrsiti jednu veliku državu pod imenom Srbija.

Svjedok Dragan Bubić navada da sav pokret koji je nastao među omladinom u Hrvatskoj, Slavoniji, Dalmaciji, Bosni i Hercegovini, potiče od "Narodne odbrane" tvrdi, da je Luka Jukić s Vladimirom Badalićem bio pozvan 1912. u Beogradu u audijenciju prestolonasljedniku Aleksandru i da je iza toga došla ideja za atentat na komesara Cuvaja, jer su sredstva da se atentat izvede dobili u Beogradu.

Veli, da je svrha gornjeg pokreta, čiji je izvor u Beogradu, odnosno u "Narodnoj Odbrani", da u krajevima, gdje žive Hrvati i Srbi omladina digne revoluciju u času kad bi srp-

ska vojska prešla granice da okupira Bosnu i Hercegovinu.

Dodaje, da se iza vođa toga pokreta kriju službene ličnosti beogradske vlade i dvora, jer kako on kaže, koji god omladinac dolazi u Srbiju, toga pozivaju bilo prestolonasljedniku Aleksandru bilo kojem generalu kao Boži Jankoviću, tako da ove ličnosti koje su članovi "Narodne Odbrane", podržavaju sveze s predstavnicima omladine na jugu Monarhije.

Tvrdi, da su atentat na Cuvaja i ostali atentati inspirirani od beogradskog dvora, jer da je jedan sveučilišni profesor iz Beograda za vrijeme glavne rasprave protiv Luke Jukića i drugih donio svima optuženima pozdrav od prestolonasljednika Aleksandra. Osim toga, iskazuje svjedok, da je Zvonimir Kostelski koji se sada nalazi u Americi, donio iz Beograda novaca za ostvarenje Jukićeva bijega. Ovdje valja primjetiti, da okrivljeni Nedjeljko Čabrinović sam priznaje da je prestolonasljednik Aleksandar posjetio tiskaru gdje je on radio i da je bio kao Bosanac predstavljen prestolonasljedniku Aleksandru.

Kako je tekla ova audijencija Čabrinović neće da kaže, ali primjećuje, da on zna više stvari, koje neće da uspriča sucu istražitelju. U istrazi protiv Jukića ustanovljeno je, da je on za izvedenje atentata u Beogradu dobio od jednog srpskog majora bombu a od drugoga brovning pištolju.

Prema optužnici, koju je podiglo kr. državno odvjetništvo u Zagrebu protiv Rudolfa Hercigonje, je ovaj iza neuspjelog oslobođenja Jukićeva 1912. pobjegao u Srbiju, tamo je općio sam komitama i članovima "Narodne Odbrane" i pristao je uz velikosrpsku ideju i na izvađanje atentata i na prvome mjestu na nadvojvodu Franju Ferdinanda.

U kaznenom predmetu protiv Luje Aljinovića radi veleizdaje iskazali su svjedoci da im je Aljinović priznao kako je bio godine 1913. u Beogradu i primio u propagandističke svrhe a osobito za izvršenja atentata protiv nadvojvode Franje Ferdinanda od "Narodne Odbrane" 100 dinara, a isto toliko od nekog

tajnog đачkog društva. "Narodna Odbrana" i njeni istomišljenici u Srbiji odlučili su, da se makne osoba nadvojvode prestolonasljednika i to je kobnog dana 28. juna o. g. u Sarajevu i uspjelo. "Narodna Odbrana" je poticala na atentat i materijalno pomagala njegovo izvršenje koje je prepustila individuima, omladincima iz Bosne, koji su podlegli agitaciji, fanatizovani i iredentističkim idejama.

Ona se je pobrinula da ostane neotkrivena a i sigurna, jer je bila dužnost atentatora, a i naloženo im je da se iza čina ubiju iz pištolja ili otruju ciankalijem, koji su u tu svrhu dobili s oružjem. Premda dakle, okrivljeni Princip i Čabrinović tvrde da je u njima nikla nakana, da usmrte prestolonasljednika i premda Princip tvrdi, da je on bio inicijator toga zločina, ipak se ovo bez intervencije "Narodne Odbrane" i zvaničnih krugova Srbije ne bi bilo izvelo, jer je okrivljenima manjkalo oružje i sredstva, da si ovo nabave i jer bi im prenos oružja i neopaženi prelaz u Bosnu, bez potpore bio nemoguć.

Imenovani major Tankosić i željeznički činovnik Ciganović u Beogradu bili su duševni vođe i odlučni faktori u komplotu za atentat. Oni su, kako je unaprijed rečeno, utvrdili i učvrstili odluku Grabeža, Principa i Čabrinovića za atentat, oni su pružili u prvom redu moralnu potporu, dok su se uvjerali, da su ovi okrivljenici kadri, da počine umorstvo, da su potpuno podlegli fanatizmu veliko-srpskog pokreta. Tankosić primio je u posjete Grabeža, sugestivno usplivisao na njega i odmah bio spreman na pomoć.

Naredio je Ciganović, da atentator uči pucati, dao im je četiri brovninga s municijom na raspolaganju, te snadbio ih putnim troškovima. U dogovoru s njime dao im je Ciganović iz srpskih vojničkih zaliha šest bombi, naučio ih u baratanju s oružjem, odredio im putovanje iz Beograda na granicu Bosne i osigurao im pomoć pograničnih srpskih vlasti, da se prokriomčare u Bosnu. Gore opisani način toga putovanja šifrirano pismo Ciganovića na šabačkog kapetana,

odaje tajne načine, kojima se služi “Narodna Odbrana” kod provođanja svojih nedjela.

Pogranične srpske vlasti glatko su funkcionirale, tako da su atentatori s oružjem, uz pripomoć tog službenog aparata komotno i bez svake smetnje bili otpremljeni na granicu i onda preko nje u Priboj do Veljka Čubrilovića, povjerenika “Narodne Odbrane”, koji im je daljnju pomoć pružio uputivši ih opet na drugog povjerenika Miška Jovanovića u Tuzlu. Zatim su se opet našli ostali pomagači tako da je uspjeh zavjere bio osiguran.

Velikosrpska propaganda, srpska zavjetna misao ukorjenila se i raširila u slojevima pučanstva na način, da je ona postala općenita i stoga je nedvojbeno bila poznata svima okrivljenicima, premda su Kerovići, Milošević, Cvijan Stjepanović i Mičić samo težaci. Zlodjela imenovanih okrivljenika moraju se svesti na ostvarenje ove ideje.

Okrivljeni su neposredno svojim sudjelovanjem odnosno kao začetnici i poticatelji namjeravali, da se na silu izmeni opseg područja zemalja Austro-Ugarske Monarhije, da se naime Bosna i Hercegovina otrgnu od Monarhije i pripoje kraljevini Srbiji. Predleži stoga u subjektivnom i objektivnom pravcu zločin veleizdaje po 111., sl. B kz.

Kazna ima se odmjeriti po 112. sl. b, alineja 1. kz. Pošto tako za vrijeme čina okrivljenih Nedjeljko Čabrinović, Trifko Grabež, Vaso Čubrilović, Cvjetko Popović, Ivo Kranjčević, Lazar Đukić, Branko Zagorac, Marko

Perin, Dragan Kalember i Nikola Forkapić nisu navršili dvadesetu godinu svog života, to se imaju kazniti po 90. kz.

Čim je bio atentat izveden to se je vijest o istome munjevitom brzinom po čitavom gradu Sarajevu raširila i dopala je odmah u najzabitije kuteve. Za čas se je doznalo, da je atentat proveden bacanjem bombe i pučnjavom iz pištolje. Ovo su doznali također okrivljeni Ivo Momčinović, zet mu Franjo Sadilo i kći Angela Sadilo, te je njima dobro poznato, da redarstvo i sve vlasti vode potragu za zločincima i za upotrijebljenim oružjima. Usprkos toga su oni primili u pohranu, od Ivana Kranjčevića bombu i revolver Vase Čubrilovića, te sakrili te stvari u njihovoj kući sve dotle, dok nije kasnije Kranjčević odnio onu bombu i revolver kući svojoj.

Oni su znali, da je Ivo Kranjčević, dok je njima donio bombu i revolver, upleten u atentat.

Poznato je njima bilo, da bi se o ovome oružju pronašli krivci, nu time što su oružje sakrili, nastojali su hotimice zapriječiti ili barem otežčati, da se ti znaci doznaju. Predleži stoga u tom pravcu zločin pripomoći dane zločincima sakrivanjem po 296. kz., kažnjiv po 297. kz. Optužnica je stoga umjesna. Nadležnost suda osniva se na ustanovama 12.,57/ kz.

Sarajevo, 11.(24.) septembra 1914.

Državni odvjetnik:

Ferdinand i Sofija sa djecom

Reservat.

Militärkanzlei des Generalinspektors der gesamten bewaffneten Macht, Seiner k. und k. Hoheit des Generals
der Kavallerie und Admirals Erzherzog Franz Ferdinand.

Mo. G. 722

PROGRAMM

für die Reise

Seiner k. und k. Hoheit des durchlauchtigsten Herrn Generalinspektors
der gesamten bewaffneten Macht

Erzherzogs Franz Ferdinand

nach

Bosnien und der Hercegovina

vom

23. bis 30. Juni 1914.

Dienstag den 23. Juni.

Nachmittags 9 Uhr 30 Minuten: Höchste Abreise von Wien, Südbahnhof.

Mittwoch den 24. Juni.

Vormittags 9 Uhr 15 Minuten: Eintreffen in Triest, Südbahnhof.

Zur untertänigsten Aufwartung erscheinen daselbst:

der Statthalter von Triest Prinz zu Hohenlohe-Schillingsfürst,
der Militärstationskommandant Generalmajor von Hinke,
der Seebezirkskommandant Kontreadmiral Freiherr von Koudelka und
der Polizeidirektor Hofrat von Manussi.

Fahrt zum Molo S. Carlo.

Einschiffung auf S. M. S. „Viribus unitis“.

Adjustierung: Rock, Kappe.

Donnerstag den 25. Juni.

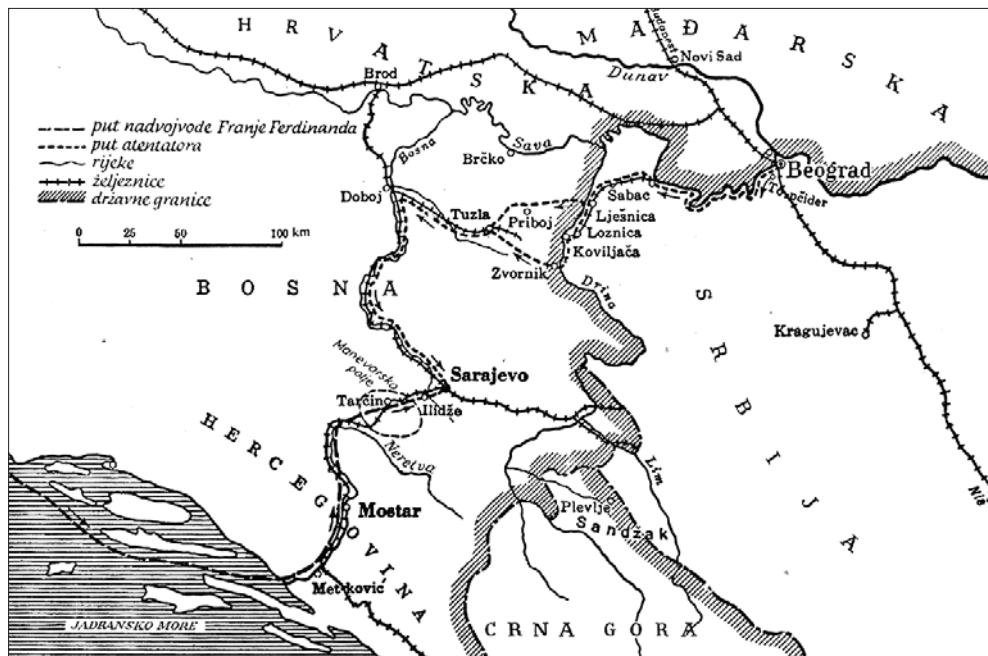
Vormittags 5 Uhr: S. M. S. „Viribus unitis“ geht an der Narenta-Mündung vor
Anker.

Höchste Überschiffung auf S. M. S. „Dalmat“.

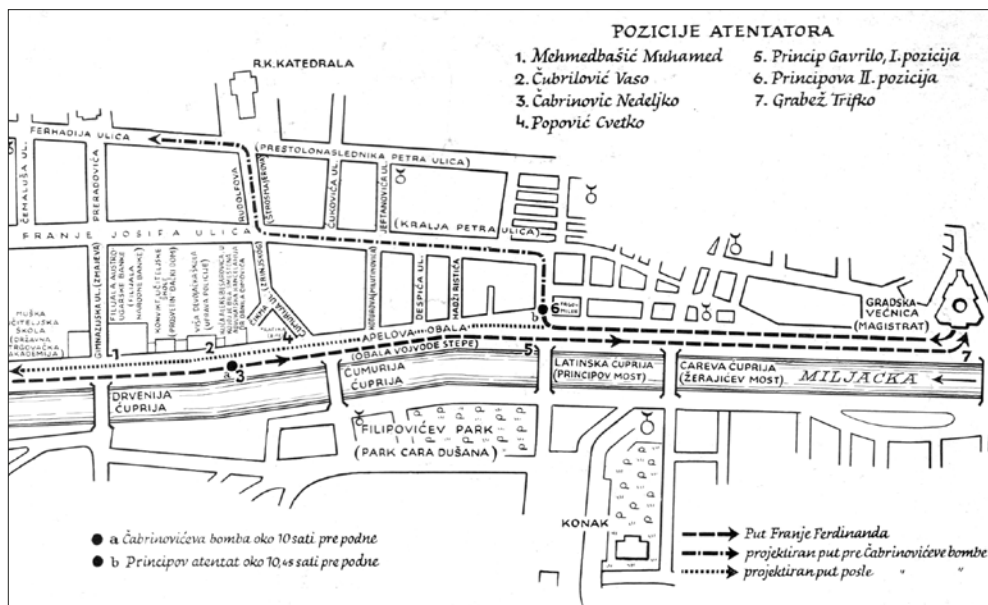
Adjustierung: en parade mit Dienstesabzeichen.

Program putovanja austrougarskog prestolonasljednika Franza Ferdinanda u BiH od 23. do 30. juna 1914.

Put Franje Ferdinanda u Bosnu i put Principa i ostalih atentatora od Beograda do Sarajeva

Pozicije atentatora

Automobil Franje Ferdinanda i Sofije nekoliko trenutaka pred atentat

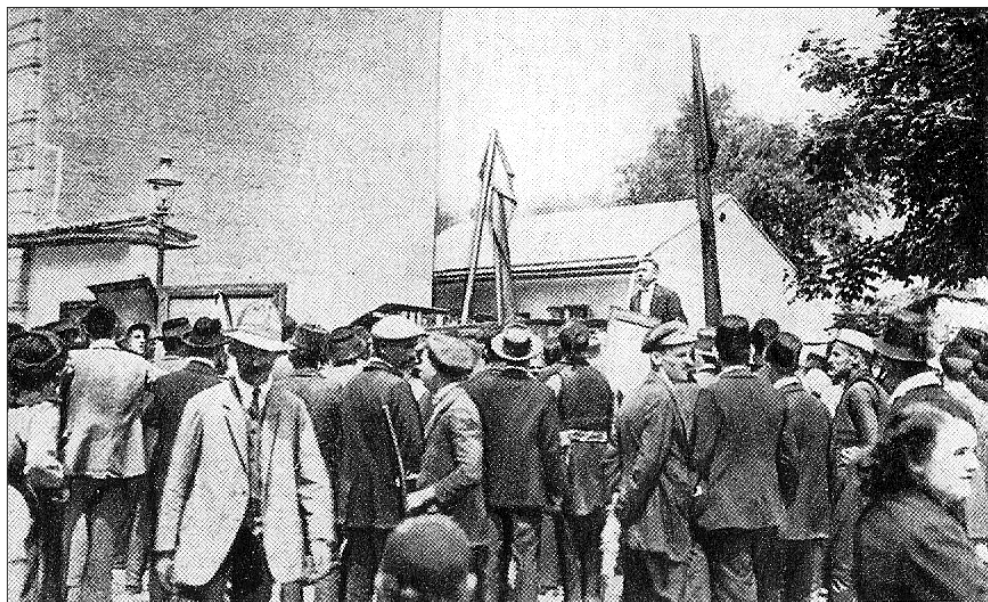
Atentat na Franza Ferdinanda i njegovu suprugu prema skici svjedoka

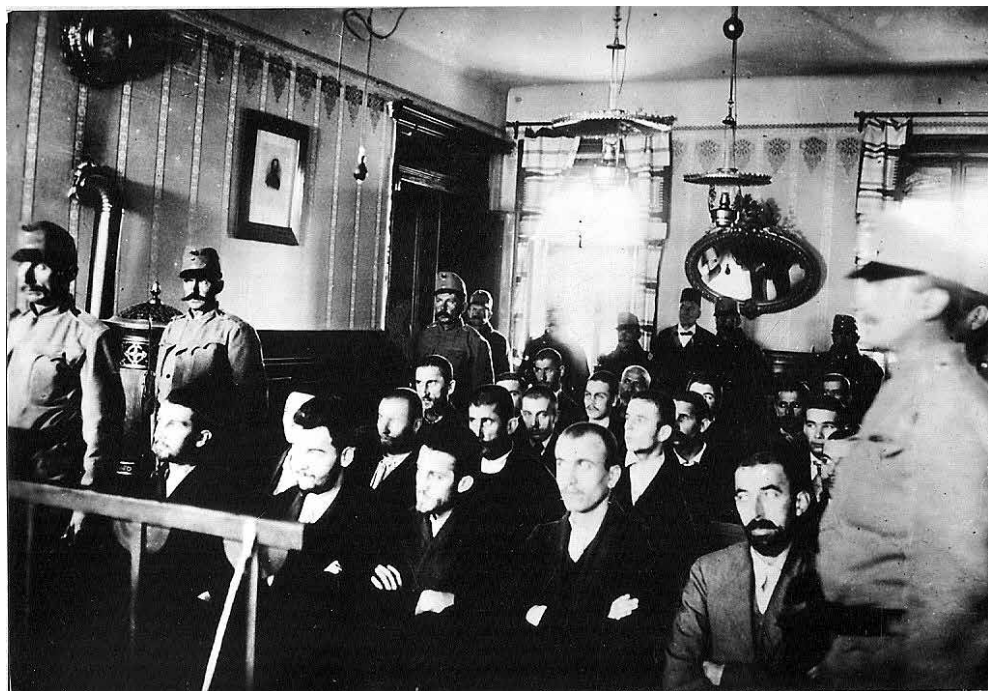
Franjo Ferdinand i Sofija na odru poslije atentata

Demoliranje srpskih radnji u Sarajevu nakon atentata

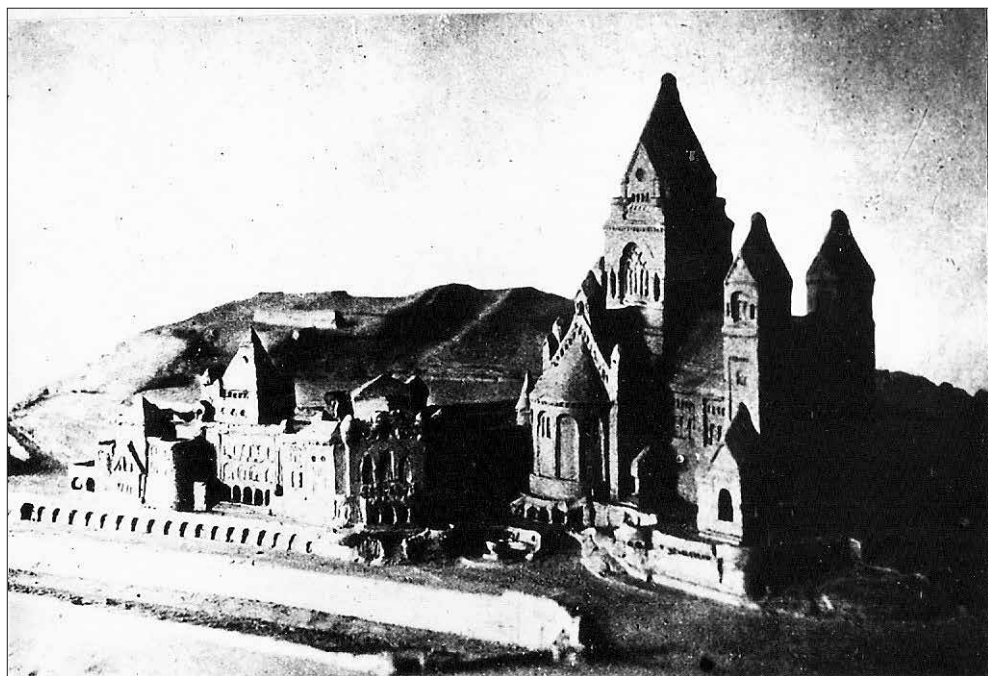
Protestna skupština na ulici u Sarajevu

Sa suđenja Principu i atentatorima

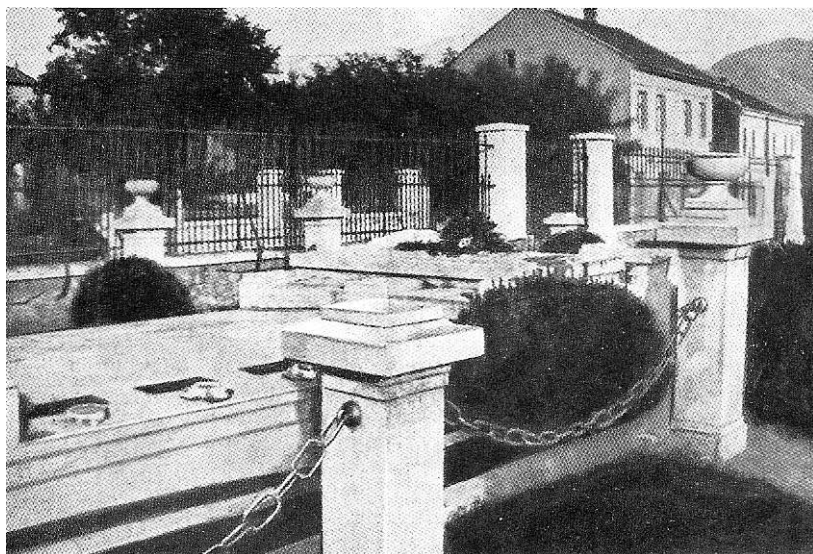
Spomen karta izdata nakon atentata sa likovima Franje Ferdinanda i Sofije

Model Sofijina doma i crkve Franje Ferdinanda koji su trebali da se izgrade na obali Miljacke

Spomen-ploča nadvojvodi Franji Ferdinandu na mjestu gdje je izvršen atentat

Zajednicki grob atentatora, u Sarajevu

Spomenik Ferdinandu i Sofiji